เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

BUDDHIST ECONOMICS

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ BUDDHIST ECONOMICS

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

BUDDHIST ECONOMICS

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต)

คำนำ

คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ตระหนักดีว่า "เศรษฐกิจ" เป็นปัจจัยหลักสำคัญประการหนึ่งในการพัฒนาประเทศ เพราะความเชื่อที่ว่า ถ้าเศรษฐกิจของชาติพัฒนาดีแล้วชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนทุกระดับจะดีตามไปด้วย ดังนั้นการพัฒนาประเทศจึงมุ่งเน้นหนักไปที่การพัฒนาเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ซึ่งก็ได้นำความเจริญมาสู่ประเทศไทยโดยลำดับ

คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ขอนำเสนอธรรมบรรยายเรื่อง **"เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ"** ของท่านเจ้าคุณ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ในขณะที่ท่านดำรงสมณศักดิ์เป็นที่ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) ธรรมบรรยายดังกล่าว ได้นำเสนอหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในลักษณะของความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันระหว่างเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่อย่างสงบสุขของชาวโลกอย่างแยบคาย ซึ่งหวังว่าจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านที่จะนำไปปรับใช้เพื่อการดำรงชีวิตที่ดีงาม ท่ามกลางกระแสความเจริญทางเศรษฐกิจในปัจจุบัน

คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติสำนึกในพระปัญญาธิคุณแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพร้อมนี้ขอกราบนมัสการรำลึกพระคุณอย่างสูงของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) และท่าน J.B. Dhammavijaya มา ณ โอกาสนี้

คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

กันยายน ๒๕๓๗

อนุโมทนา

คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาอังกฤษ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ มีกุศลฉันทะจะพิมพ์ธรรมบรรยายเรื่อง **"เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ"** เผยแพร่ ทั้งฉบับเดิมที่เป็นภาษาไทย และฉบับที่แปลเป็นภาษาอังกฤษ ผู้เรียบเรียงขออนุโมทนาตามความประสงค์

ธรรมบรรยายเรื่อง **"เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ"** ในฉบับเดิมที่เป็นภาษาไทย ผู้เรียบเรียงได้แสดงที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นานมาแล้ว ตั้งแต่วันที่ ๙ มีนาคม ๒๕๓๑ และได้ขัดเกลาสำนวนให้เหมาะแก่การพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ในโอกาสที่มูลนิธิโกมลคีมทองขออนุญาตพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในเดือนสิงหาคมปีเดียวกันนั้น คือ พ.ศ. ๒๕๓๑ ต่อมาท่าน J.B. Dhammavijaya ได้อ่านแล้วเกิดความพอใจ จึงได้แปลเป็นภาษาของท่าน คือภาษาอังกฤษ ครั้นแปลเสร็จแล้วก็ได้มอบถวายแก่ผู้เรียบเรียง และมูลนิธิพุทธธรรมได้มีศรัทธาตีพิมพ์เผยแพร่ เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๓๔ จึงเกิดมีฉบับภาษาไทย กับฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ แยกต่างหากกันเป็น ๒ เล่ม การที่คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติขออนุญาตพิมพ์ทั้งฉบับภาษาไทยและฉบับภาษาอังกฤษรวมเป็นเล่มเดียวกัน จะช่วยให้ผลงานเรื่องนี้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้ศึกษาในการที่จะค้นคว้าเทียบเคียงได้สะดวกยิ่งขึ้น

ขออนุโมทนาคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติที่ได้มีความดำริและวิริยะดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเผยแพร่ หวังว่ากุศลกิจร่วมกันนี้จักเป็นส่วนร่วมในการส่งเสริมความเจริญแห่งวิชาการและความแผ่ขยายแห่งสัมมาทัศนะ เพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหาของสังคมในยุคปัจจุบันและนำมาซึ่งประโยชน์สุขที่มั่นคงยั่งยืนแก่พหูชน ตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)

๒๗ กรกฎาคม ๒๕๓๗

สารบัญ

หน้า

อาจารย์ทวี หมื่นนิกร กล่าวนำ

นมัสการพระคุณเจ้า กราบเรียนท่านศาสนิกชนทุกท่าน

พระเทพเวที มีภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ต่อมาท่านมาศึกษาในกรุงเทพฯ ที่โรงเรียนมัธยมวัดปทุมคงคาถึงชั้นมัธยมปีที่ ๓ จึงกลับภูมิลำเนาเดิมและบรรพชาเป็นสามเณรที่นั่น ท่านเริ่มเรียนภาษาบาลีตั้งแต่เป็นสามเณร ต่อมาก็เข้าเรียนในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยควบไปด้วย จนกระทั่งได้รับปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิต ท่านเป็นเปรียญธรรม ๙ ประโยคตั้งแต่ยังเป็นสามเณร จึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันอุปสมบทในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ท่านจะได้แสดงปาฐกถาธรรม เรื่อง **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ** ขอนิมนต์ครับ

ขออำนวยพร ท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ท่านนายกสภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่านอธิการบดี ท่านคณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ ท่านอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ และท่านสาธุชนผู้สนใจใฝ่ธรรมทุกท่าน

วันนี้นับว่าเป็นสิริมงคลที่ชาวมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้จัดงาน ๗๒ ปีอาจารย์ป๋วย เป็นการแสดงกตัญญูกตเวทิตาธรรมแด่ท่านผู้เป็นบุพการีของมหาวิทยาลัย ความเป็นสิริมงคลนี้ก็เกิดขึ้นจากการกระทำความดีของท่านทั้งหลายนั่นเอง กล่าวคือ การที่ได้มีน้ำใจระลึกถึงท่านผู้เป็นอธิการบดีของมหาวิทยาลัย นอกจากจะได้จัดกิจกรรมที่แสดงน้ำใจระลึกถึงแล้วก็ยังได้จัดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นการบำเพ็ญสาธารณประโยชน์หรือกิจกรรมทางวิชาการเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สังคมกว้างขวางออกไปด้วย นับว่าเป็นการถือโอกาสอันใดอันหนึ่งที่มาถึง ทำสิ่งดีงามที่เป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้น ท่านเจ้าของวันเกิดคือ ท่านศาสตราจารย์ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ซึ่งทางมหาวิทยาลัยได้ขอให้ท่านรับฐานะเป็นธรรมศาสตราจารย์ ก็คงจะมีความยินดีด้วย ที่ทางมหาวิทยาลัยได้ใช้โอกาสวันเกิดของท่านนั้นให้เป็นประโยชน์กว้างขวางออกไป และท่านผู้ปฏิบัติเช่นนี้เองก็ชื่อว่าได้บูชาคุณงามความดีของผู้มีพระคุณของคนด้วยวิธีที่เรียกว่าเป็นปฏิบัติบูชา คือบูชาด้วยการปฏิบัติ

ข้อคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับ
เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

วันนี้ ทางคณะผู้จัดงานได้ตั้งชื่อเรื่องปาฐกถาให้อาตมภาพว่า **เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ** เริ่มต้น ผู้ฟังบางท่านก็อาจจะสงสัยว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธนั้นมีจริงหรือ เป็นไปได้จริงหรือ ปัจจุบันนี้ วิชาเศรษฐศาสตร์ที่เรารู้จักกันอยู่ เป็นวิชาเศรษฐศาสตร์แบบตะวันตก เมื่อพูดถึงวิชาเศรษฐศาสตร์และเรื่องราวเนื้อหาวิชาเศรษฐศาสตร์ เราก็ใช้ภาษาเศรษฐศาสตร์แบบตะวันตก เมื่อคิดถึงเรื่องเศรษฐศาสตร์ เราก็คิดในกรอบความคิดของเศรษฐศาสตร์แบบตะวันตกด้วย ดังนั้น ถ้าจะมาพูดถึงเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ก็ยากที่จะทำตัวเองให้พ้นออกไปจากกรอบความคิดของเศรษฐศาสตร์ และภาษาเศรษฐศาสตร์แบบตะวันตกนั้น เพราะฉะนั้น การพูดถึงเศรษฐศาสตร์แนวพุทธก็อาจจะเป็นการพูดถึงพระพุทธศาสนาด้วยภาษาเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ภายในกรอบความคิดของเศรษฐศาสตร์ตะวันตกนั้นเอง อย่างไรก็ตาม ก็ถือว่าให้เราลองมาช่วยกันพิจารณาเรื่องนี้ บางทีอาจจะได้รับข้อคิดบางอย่าง ถึงแม้จะไม่ได้เป็นเศรษฐศาสตร์แนวพุทธจริง ก็อาจจะมีแนวคิดทางพุทธบางอย่างที่เอามาใช้ประโยชน์ในทางเศรษฐศาสตร์ได้บ้าง

เมื่อประมาณ ๑๕ ปีมาแล้ว นักเศรษฐศาสตร์ฝรั่งคนหนึ่งชื่อว่า นาย อี.เอฟ. ชูมาภเกอร์ ได้พิมพ์หนังสือออกมาเล่มหนึ่ง ชื่อว่า **Small Is Beautiful** มีผู้แปลเป็นภาษาไทย ดูเหมือนจะใช้ชื่อว่า **จิ๋วแต่แจ๋ว** ในหนังสือเล่มนี้ บทหนึ่ง คือบทที่ ๔ ได้ตั้งชื่อว่า **Buddhist Economics** แปลว่า เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ หนังสือเล่มนี้ และโดยเฉพาะบทความบทนี้ ได้ทำให้คนจำนวนมากทั้งในตะวันออกและตะวันตกเกิดความสนใจในเรื่องพุทธศาสนาด้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจขึ้นมา จึงนับว่าท่านชูมาภเกอร์นี้เป็นผู้มีอุปการคุณอย่างหนึ่ง ในการที่ทำให้เกิดความสนใจพุทธศาสนาในแง่เศรษฐศาสตร์ขึ้น แต่ถ้าพิจารณาให้ลึกลงไปอีก การที่ท่านชูมาภเกอร์ได้เขียนหนังสือเล่มนี้ขึ้นโดยมีบทความเรื่องเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธนั้น และการที่ฝรั่งในสถานศึกษาต่างๆ หันมาสนใจเรื่องพุทธเศรษฐศาสตร์หรือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธนี้ ก็มีภูมิหลังที่ว่า มาถึงปัจจุบันนี้วิทยาการและระบบการต่างๆ ของตะวันตก ได้มาถึงจุดหนึ่งที่เขาเกิดความรู้สึกกันว่ามีความติดตันเกิดขึ้น มีความอับจนเกิดขึ้น หรือสำหรับบางคนอาจจะไม่ยอมรับภาวะนี้ ก็อาจจะเรียกว่า มาถึงจุดหัวเลี้ยวหัวต่อจุดหนึ่งที่อาจจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดและวิธีปฏิบัติในวิทยาการสาขาต่างๆ คือ มีความรู้สึกกันว่า วิชาการต่าง ๆ ที่ได้พัฒนากันมาจนถึงปัจจุบันนี้ ไม่สามารถแก้ปัญหาของโลกและชีวิตให้สำเร็จได้ จะต้องมีการขยายแนวความคิดกันใหม่ หรือหาช่องทางกันใหม่ เมื่อเกิดความรู้สึกอย่างนี้กันขึ้น ก็จึงมีการแสวงหาแนวความคิดที่นอกจากวงวิชาการของตนออกไป อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการสนใจในพุทธศาสนา รวมทั้งปรัชญาอะไรต่ออะไรเก่าๆ โดยเฉพาะที่เป็นของตะวันออกขึ้นด้วย อันนี้ก็เป็นปรากฏการณ์ที่เห็นกันชัดเจนในประเทศตะวันตกปัจจุบันที่ว่าได้หันมาสนใจตะวันออก

ทีนี้ การที่ชูมากเกอร์จับหลักการของพุทธธรรม โดยพูดถึง **Buddhist economics** หรือพุทธเศรษฐศาสตร์นั้น เขาก็จับเอาที่เรื่องมรรคนั่นเอง มรรคนั้นเรารู้จักกันว่าเป็นข้อหนึ่งในอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มรรคนั้นเป็นข้อปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนา ชูมากเกอร์กล่าวว่า มรรคคือวิถีชีวิตของชาวพุทธนั้น มีองค์ประกอบอยู่ข้อหนึ่งคือสัมมาอาชีวะ ซึ่งแปลว่าการเลี้ยงชีพชอบ ในเมื่อสัมมาอาชีวะนี้เป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งในมรรคหรือวิถีชีวิตของชาวพุทธ ก็แสดงว่าจะต้องมีสิ่งที่เรียกว่า **Buddhist economics** คือเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ อันนี้คือจุดเริ่มต้นของท่านชูมากเกอร์ แต่ท่านชูมากเกอร์มีทัศนะอย่างไร เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธเป็นอย่างไร ตอนนี้อาตมภาพจะยังไม่พูดก่อน จะขอเล่าเรื่องคล้ายๆ นิทานเรื่องหนึ่ง จากคัมภีร์พุทธศาสนาให้ฟัง ที่จริงไม่ใช่นิทาน แต่เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล เรื่องราวเรื่องนี้จะบอกอะไรหลายอย่างที่เกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์ในพุทธศาสนา และผู้ฟังก็อาจจะตีความของตนเองว่าพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นอย่างไร เรื่องมีอยู่ว่า

สมัยหนึ่งในพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ขณะที่พระองค์เสด็จประทับ ณ พระเชตวันในพระนครสาวัตถี วันหนึ่งตอนเช้า พระองค์ได้ทรงพิจารณาว่ามีคนเข็ญใจคนหนึ่งอยู่ในเมืองอาฬวีห่างไกลออกไป เป็นผู้มีความพร้อม มีอินทรีย์แก่กล้าพอที่จะฟังธรรม พระองค์สมควรจะเสด็จไปโปรด ดังนั้น วันนั้นตอนสายพระองค์ก็เสด็จเดินทางไปยังเมืองอาฬวี ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไป ๓๐ โยชน์ ตีเสียว่าประมาณ ๔๘ กิโลเมตร เมื่อไปถึงเมืองอาฬวี ชาวเมืองอาฬวีมีความนับถือพระองค์อยู่แล้วก็ต้อนรับ และในที่สุดก็จัดสถานที่เตรียมที่จะฟังธรรมกัน แต่จุดมุ่งของพระพุทธเจ้านั้นเสด็จไปเพื่อจะโปรดคนคนเดียวที่เป็นคนเข็ญใจนั้น พระองค์จึงทรงรั้งรอไว้ก่อน รอให้นายคนเข็ญใจคนนี้มา

ฝ่ายนายคนเข็ญใจนี้ได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา เขาก็มีความสนใจอยู่แล้วอยากจะฟังธรรม แต่พอดีว่าวัวตัวหนึ่งของเขาหายไป เขาจึงคิดว่า เอ! เราจะฟังธรรมก่อน หรือหาวัวก่อนดีนะ คิดแล้วก็ตัดสินใจว่าหาวัวก่อน หาวัวเสร็จแล้วค่อยมาฟังธรรม ตกลงเขาก็ออกเดินทางเข้าไปในป่า ไปหาวัวของเขา ในที่สุดก็ได้พบวัวนั้นและต้อนกลับมาเข้าฝูงของมันได้ แต่กว่าเขาจะทำอย่างนี้สำเร็จก็เหนื่อยมาก ครั้นแล้วเขาก็คิดว่า เอ! เวลาก็ล่วงเลยไปแล้ว ถ้าเราจะกลับไปบ้านก่อนก็จะเสียเวลามาก เราจะไปฟังธรรมเลยทีเดียว ตกลงนายคนเข็ญใจคนนี้ก็เดินทางไปยังที่เขาจัดเพื่อการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เข้าไปฟังธรรม แต่มีความเหนื่อยและหิวเป็นอันมาก

พระพุทธเจ้าเมื่อทอดพระเนตรเห็นนายคนเข็ญใจนี้มา พระองค์ทรงทราบดีว่าเขาเหน็ดเหนื่อยและมีความหิว พระองค์จึงได้ตรัสบอกให้คนจัดแจงทาน เขาเรียกว่าคนจัดแจงทาน จัดอาหารมาให้นายคนเข็ญใจนี้กินเสียก่อน เมื่อคนเข็ญใจคนนี้กินอาหารเรียบร้อยอิ่มสบายใจดีแล้ว พระองค์ก็แสดงธรรมให้ฟัง นายคนเข็ญใจนี้ฟังธรรมแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล ก็เป็นอันว่าบรรลุความมุ่งหมายในการเดินทางของพระพุทธเจ้า

พระองค์แสดงธรรมครั้งนี้เสร็จก็ลาชาวเมืองอาฬวีเสด็จกลับยังพระเชตวัน แต่ในระหว่างทางนั้น พระภิกษุสงฆ์ที่เดินทางไปด้วยก็วิพากษ์วิจารณ์พระพุทธเจ้าว่า เอ๊ะ! วันนี้เรื่องอะไรนะ พระพุทธเจ้าทรงค่อนข้างจะวุ่นวาย มีการให้คนจัดอาหารให้คนเข็ญใจรับประทาน พระพุทธเจ้าทรงได้รับทราบ ก็ได้ทรงหันมาตรัสชี้แจงแก่พระภิกษุเหล่านั้นตอนหนึ่ง พระองค์ตรัสว่า **คนที่ถูกความหิวครอบงำ มีความทุกข์จากความหิว แม้จะแสดงธรรมให้เขาฟัง เขาก็จะไม่สามารถเข้าใจได้** แล้ว

พระองค์ก็ตรัสต่อไปว่า **ชิฆจฺฉา ปรมา โรคา** เป็นต้น แปลว่า *ความหิวเป็นโรคที่ร้ายแรงที่สุด* สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ที่หนักหน่วงที่สุด เมื่อทราบตามเป็นจริงอย่างนี้แล้ว จึงจะบรรลุนิพพานที่เป็นบรมสุข

นี่คือเรื่องที่อาตมภาพเล่าให้ฟัง ลักษณะทั่วไปของเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธนั้นคิดว่าปรากฏอยู่ในเรื่องที่เล่ามานี้แล้ว แต่ผู้ฟังก็อาจจะตีความไปได้ต่างๆ กัน ถ้าหากมีเวลา เราอาจจะได้หันกลับมาวิเคราะห์เรื่องนี้อีกครั้งหนึ่ง แต่ตอนนี้จะขอผ่านไปก่อน ขอให้เป็นเรื่องของผู้ฟังที่จะตีความกันเอาเอง

ข้อจำกัดของ
เศรษฐศาสตร์แห่งยุคอุตสาหกรรม

๑. การแยกตัวโดดเดี่ยวเป็นความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน

ทีนี้หันกลับมาพูดถึงเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบัน เศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันนี้ได้แยกเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจออกมาพิจารณาต่างหากโดดเดี่ยวจากกิจกรรมด้านอื่นๆ ของชีวิตมนุษย์และจากวิทยาการด้านอื่นๆ เขาเรียกว่าเป็นไปตามแนวของ specialization คือ ความชำนาญพิเศษในทางวิชาการ หรือความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ซึ่งเป็นลักษณะของความเจริญในยุคอุตสาหกรรม เพราะฉะนั้น ในการพิจารณากิจกรรมของมนุษย์ เศรษฐศาสตร์จึงได้พยายามตัดนัย หรือแง่ความหมายอื่นๆ ที่ไม่ใช่เรื่องทางเศรษฐกิจออกไปเสีย เมื่อพิจารณาเรื่องกิจกรรมการดำเนินชีวิตอะไรก็ตามของมนุษย์ ก็จะพิจารณาในแง่เดียว คือแง่ที่เกี่ยวกับวิชาการของตนเองเท่านั้น การที่เศรษฐศาสตร์แยกตัวออกมาโดดเดี่ยวอย่างนี้นี่แหละ นับว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่ได้ทำให้เกิดปัญหาขึ้นมาซึ่งจะต้องมาพิจารณาว่าทัศนะของพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

ถ้ามองในแง่ของพุทธศาสนา เศรษฐศาสตร์แนวพุทธไม่แยกโดดเดี่ยวจากความรู้และความจัดเจนด้านอื่นๆ ของมนุษย์ กิจกรรมทางเศรษฐกิจไม่แยกโดดเดี่ยวจากกิจกรรมด้านอื่นๆ ในการแก้ปัญหาของมนุษย์ เพราะฉะนั้น เศรษฐศาสตร์ไม่เป็นศาสตร์ที่เสร็จสิ้นในตัวโดยลำพัง แต่อิงอาศัยกันกับวิทยาการด้านอื่นๆ ในระบบความสัมพันธ์ของชีวิตและสังคม ถ้ามีกิจกรรมอันใดอันหนึ่งขึ้นมาเราก็สามารถมองได้หลายแง่ ยกตัวอย่างเช่น การโฆษณา

การโฆษณาเป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งที่ปรากฏในสังคม และเป็นกิจกรรมที่เป็นเรื่องของเศรษฐกิจได้แน่นอน ในแง่ของเศรษฐกิจนั้นการโฆษณาเป็นการชักจูงใจให้คนมาซื้อของ ซึ่งจะทำให้ขายของได้ดีขึ้นแต่ในเวลาเดียวกัน ก็เป็นการเพิ่มต้นทุนทำให้ของนั้นแพงขึ้นไปด้วย ทีนี้

ถ้าพิจารณาในแง่สังคม การโฆษณาก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับค่านิยมของสังคมด้วย โดยที่ว่าคนที่จะโฆษณานั้นเขามักจะอาศัยค่านิยมของสังคมนั้นเองมาเป็นเครื่องช่วยในการที่จะจัดวิธีการโฆษณาให้ดึงดูดใจคนโดยสัมพันธ์กับจิตวิทยา คือใช้จิตวิทยาสังคมเป็นเครื่องมือเอาค่านิยมไปใช้ในทางเศรษฐกิจ

ในทางจริยธรรม การโฆษณาก็มีความหมายเหมือนกัน เช่น อาจจะต้องคิดว่า วิธีการโฆษณาของบริษัท หรือกิจการ หรือธุรกิจนั้นเป็นการชักจูงให้คนมัวเมาในวัตถุมากขึ้นหรือไม่ อาจจะมีผลไม่ดีทางจิตใจอะไรบ้าง หรืออาจจะใช้ภาพที่ไม่เหมาะไม่ควร ทำให้เกิดผลเสียทางศีลธรรมอย่างไร หรือทางฝ่ายการเมือง ก็มีเรื่องต้องพิจารณาว่า จะมีนโยบายอย่างไรเกี่ยวกับการโฆษณานี้ เช่นว่าจะควรควบคุมหรือไม่ อย่างไร เพื่อผลดีในทางเศรษฐกิจก็ตาม หรือในทางศีลธรรมก็ตาม แม้แต่ในทางการศึกษาก็ต้องเกี่ยวข้อง เพราะอาจจะต้องพยายามหาทางสอนคนให้รู้เท่าทัน ให้พิจารณาการโฆษณาอย่างมีวิจารณญาณว่า ควรจะเชื่อคำโฆษณาแค่ไหน ซึ่งเมื่อให้การศึกษาดีแล้วก็มีผลย้อนกลับมาทางเศรษฐกิจอีก ทำให้คนนั้นมีการตัดสินใจที่ดีขึ้นในการที่จะซื้อข้าวของเป็นต้น อันนี้ก็เป็นเรื่องที่ว่ากิจกรรมต่าง ๆ ในสังคมมนุษย์นั้นมีแง่พิจารณาหลายแง่ ซึ่งสัมพันธ์โยงกันไปหมด จะพิจารณาแง่หนึ่งแง่เดียวไม่ได้

Specialization หรือความชำนาญพิเศษในวิทยาการเฉพาะแง่ใดแง่หนึ่งนั้น ความจริงก็เป็นสิ่งที่มีประโยชน์มาก ตราบเท่าที่เรายังไม่ลืมความมุ่งหมายเดิม กล่าวคือ การที่เรามีกิจกรรมหรือวิทยาการพิเศษต่าง ๆ ขึ้นมานั้น ก็เพื่อเป็นส่วนร่วมกันในการที่จะแก้ปัญหาของมนุษย์ ถ้าหากว่าเรากำหนดขอบเขตของตัวเองให้ดี กำหนดจุดที่เป็นหน้าที่ของตัวเองให้ดี ทำหน้าที่ให้ถูกต้อง และกำหนดจุดที่จะประสานกับวิทยาการ

สาขาอื่นๆ ให้ดีแล้ว ก็จะเป็นการร่วมกันทำงานในการแก้ปัญหาของมนุษย์ให้ได้ผลดียิ่งขึ้น จุดผิดพลาดก็อยู่ที่ว่า จะเกิดความลืมตัว นึกว่าวิทยาการของตัวเองนั้นแก้ปัญหาของมนุษย์ได้หมด ถ้าถึงอย่างนั้นแล้วก็จะเกิดความผิดพลาดขึ้น และจะแก้ปัญหาไม่สำเร็จด้วย เมื่อยอมรับกันอย่างนี้แล้ว ข้อสำคัญก็อยู่ที่จะต้องจับจุดให้ได้ว่า เศรษฐศาสตร์นี้จะโยงต่อกับศาสตร์หรือวิทยาการอื่นๆ หรือกิจกรรมอื่นๆ ของมนุษย์ที่จุดไหน เช่นว่า เศรษฐศาสตร์จะเชื่อมโยงกับการศึกษาที่จุดไหน จะเชื่อมโยงกับจริยธรรมที่จุดไหน ในการร่วมกันแก้ปัญหาของมนุษย์ ถ้าจับอย่างนี้ได้ ก็มีทางที่จะทำให้การที่ตนเป็นศาสตรวิทยาที่ชำนาญพิเศษโดยเฉพาะนั้นเกิดประโยชน์ขึ้นอย่างแท้จริง

การที่ชูมากเกอร์พูดว่า ในเมื่อสัมมาอาชีวะเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของมรรคมีองค์ ๘ ก็ทำให้เห็นว่าจะต้องมี **Buddhist economics** คำของชูมากเกอร์นี้ยังมีความหมายแฝงต่อไปอีกด้วย คือ

ข้อที่ ๑ แสดงว่า สัมมาอาชีวะนั้นมีความสำคัญมาก หรือว่าเศรษฐกิจนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ในทางพุทธศาสนาจึงได้จัดเป็นองค์มรรคขึ้นมาข้อหนึ่ง แสดงว่าพระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของเศรษฐกิจ ยกให้เป็นองค์มรรคข้อหนึ่งเลยทีเดียว

แต่ข้อที่ ๒ มองในทางตรงกันข้าม ก็มีความหมายว่า สัมมาอาชีวะหรือเรื่องราวทางเศรษฐกิจนั้น ก็เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งในบรรดาองค์ประกอบหลายอย่างของวิถีชีวิตที่ถูกต้องที่จะแก้ปัญหาของมนุษย์ได้ ซึ่งในทางพุทธศาสนานั้นก็ได้บอกไว้ว่ามีองค์ประกอบถึง ๘ ประการด้วยกัน

๒. ไม่เป็นอิสระจากจริยธรรม แต่ไม่ใส่ใจจริยธรรม

ในบรรดาองค์ประกอบที่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาของมนุษย์ซึ่งมีหลายอย่างนั้น ในที่นี้จะยกขึ้นมาพูดสักอย่างหนึ่ง คือเรื่องจริยธรรม เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับพระในฐานะที่เป็นบุคคลผู้ทำหน้าที่ทางจริยธรรมมากสักหน่อย เรามาพิจารณาโดยยกเอาจริยธรรมเป็นตัวอย่างว่า จริยธรรมซึ่งเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้นมีผลสัมพันธ์กับเศรษฐกิจอย่างไร โดยทั่วไปเราก็มองเห็นกันชัดเจนอยู่แล้วว่า เรื่องจริยธรรมนั้นมีความหมายสำคัญต่อเรื่องเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก แต่ในที่นี้จะขอให้เรามายอมเสียเวลากันสักนิดหน่อย ดูตัวอย่างบางอย่างที่แสดงให้เห็นว่าจริยธรรมนั้นมีความสัมพันธ์และสำคัญต่อเรื่องเศรษฐกิจและเศรษฐศาสตร์อย่างไร สภาพทางจริยธรรมย่อมมีผลต่อเศรษฐกิจทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ยกตัวอย่างเช่นว่า

ถ้าท้องถิ่นไม่ปลอดภัย สังคมไม่ปลอดภัย มีโจรผู้ร้ายมาก มีการลักขโมย ปล้นฆ่า ทำร้ายร่างกายกันมาก ตลอดกระทั่งว่าการคมนาคมขนส่งไม่ปลอดภัย ก็เห็นได้ชัดว่าพ่อค้าหรือบริษัทห้างร้านต่าง ๆ จะไม่กล้าไปตั้งร้าน ไม่กล้าไปลงทุน คนก็อาจจะไม่กล้าเดินทางไปเที่ยว ชาวต่างชาติก็ไม่กล้าที่จะมาทัศนาจร อะไรอย่างนี้ ผลเสียทางเศรษฐกิจก็เกิดขึ้น อันนี้เป็นเรื่องหนึ่งที่มองเห็นได้ง่าย

ในการโดยสารรถยนต์อย่างในกรุงเทพฯ ถ้าคนโดยสารซื่อสัตย์ คนเก็บตั๋วซื่อสัตย์ คนรถซื่อสัตย์ นอกจากว่ารัฐจะได้เงินเข้าเป็นผลประโยชน์ของรัฐอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยแล้ว ก็อาจจะทุ่นเงิน ประหยัดทรัพย์ ไม่ต้องมาเสียเงินจ้างคนคุม นายตรวจ ตลอดจนกระทั่งว่าบางทีไม่ต้องมีคนเก็บตั๋วก็ได้ เพราะใช้วิธีของความซื่อสัตย์ อาจจะให้จ่ายค่าตั๋วใส่ในกล่องเอง อะไรทำนองนี้

ในเรื่องของบ้านเมืองโดยทั่วไป ถ้าพลเมืองเป็นคนมีระเบียบวินัย ช่วยกันรักษาความสะอาด รัฐก็อาจจะไม่ต้องเสียเงินมากเพื่อจ้างคนกวาดขยะจำนวนมากมาย และการใช้อุปกรณ์ก็สิ้นเปลืองน้อย ทำให้ประหยัดเงินที่จะใช้จ่าย

ในทางตรงข้าม หรือในทางลบ พ่อค้าเห็นแก่ได้ ต้องการลงทุนน้อย แต่ให้ขายของได้ดี ใช้ส่วนประกอบที่ไม่ได้มาตรฐานปรุงเข้าไปในอาหาร เช่น ใช้สีย้อมผ้าใส่ในขนมเด็ก เป็นต้น หรือใช้น้ำส้มที่ไม่ใช่น้ำส้มสายชูจริง แต่เป็นน้ำกรด หรือใช้น้ำยาประสานทองใส่ในลูกชิ้นเด้งอะไรทำนองนี้ ก็อาจจะทำให้เกิดอันตราย มีผลเสียต่อสุขภาพของคน เมื่อคนเสียสุขภาพแล้วก็ต้องเสียค่าใช้จ่ายสิ้นเปลืองในการรักษาพยาบาลคนนั้นอีก แล้วเราก็จะต้องใช้จ่ายเงินมากมายในการตรวจจับและดำเนินคดี นอกจากนั้น คนที่เสียสุขภาพแล้วก็เสียประสิทธิภาพในทางแรงงาน ทำให้การผลิตลดลงหรือเสื่อมเสียไปอีก

พ่อค้าที่เห็นแก่ได้อย่างเดียวนั้น ทำการในขอบเขตกว้างขวางออกไป โดยปลอมปนสินค้าที่ส่งไปขายต่างประเทศ ก็อาจจะทำให้สูญเสียความไว้วางใจ ในที่สุดผลเสียหายทางเศรษฐกิจก็สะท้อนกลับมา คือ อาจจะสูญเสียตลาดการค้าขายในต่างประเทศ เสียรายได้ที่จะเข้าประเทศ

พ่อค้าที่เห็นแก่ได้นั้น เมื่อทำธุรกิจในระบบการแข่งขันเสรี ก็อาจจะทำให้การค้าเสรีกลายเป็นไม่เสรีไป ด้วยความเห็นแก่ได้ของตัวเอง โดยใช้วิธีแข่งขันนอกแบบ ทำให้การแข่งขันเสรีนำไปสู่ความหมดเสรีภาพ เพราะอาจจะใช้อิทธิพล ทำให้เกิดการผูกขาดในทางตลาดขึ้น อาจจะเป็นการทำให้หมดเสรีในแบบ หรือหมดเสรีนอกแบบก็ได้ หมดเสรีนอกแบบก็เช่นว่า ใช้เงินจ้างมือปืนรับจ้างฆ่าผู้แข่งขันในทางเศรษฐกิจเสีย อย่างนี้เป็นต้น นี่ก็หมดเสรีเหมือนกัน แต่หมดเสรีนอกแบบ

บางทีในตำราเศรษฐศาสตร์ก็ไม่ได้เขียนไว้ด้วยซ้ำ

ในทางต่างประเทศ บริษัทต่างประเทศส่งยาที่ห้ามขายในประเทศของตนเข้ามาขายในประเทศด้อยพัฒนา ก็เกิดเป็นอันตรายต่อชีวิตและสุขภาพของประชาชน เสื่อมเสียคุณภาพและประสิทธิภาพของแรงงานในทางเศรษฐกิจ และเสียค่ารักษาพยาบาลเพิ่มขึ้น สิ้นเปลืองงบประมาณของประเทศ

ในอีกด้านหนึ่ง พ่อค้าโฆษณาเร้าความต้องการให้คนอยากซื้อสินค้า ก็สิ้นเปลืองค่าโฆษณา เอามาบวกเข้าในต้นทุนทำให้สินค้าแพงขึ้น คนก็พากันซื้อสินค้าทั้งที่ไม่จำเป็น และแพงโดยไม่จำเป็นด้วย มีความฟุ่มเฟือย ใช้ทิ้งใช้ขว้างโดยไม่คุ้มค่า บางทีใช้เดี๋ยวหนึ่งก็เปลี่ยน เดี๋ยวหนึ่งก็เปลี่ยน อันนี้ก็เป็นความสิ้นเปลืองในทางเศรษฐกิจ ซึ่งมาสัมพันธ์กับค่านิยมของคนที่ชอบอวดโก้ ชอบอวดฐานะ ทำให้พ่อค้าได้โอกาสเอาไปใช้ประโยชน์ เอากลับมาหาเงินจากลูกค้าอีก คนที่มีค่านิยมชอบอวดโก้ อวดฐานะ ก็อาจจะซื้อสินค้าที่แพงโดยไม่จำเป็น โดยไม่พิจารณาถึงคุณภาพ เอาความโก้เก๋นี้มาเป็นเกณฑ์ ทั้งๆ ที่แพงก็ซื้อเอามา ยิ่งกว่านั้น คนจำนวนมากในสังคมของเรา ซึ่งชอบอวดโก้แข่งฐานะกัน พอมีสินค้าใหม่เข้ามา แต่เงินยังไม่พอ ก็รอไม่ได้ ต้องรีบกู้ยืมเงินเขามาซื้อเป็นหนี้เขา ทำให้เกิดผลเสียร้ายแรงในทางเศรษฐกิจ เสร็จแล้วตัวเองก็มีฐานะแย่ เศรษฐกิจของชาติก็แย่ ดุลการค้าของประเทศก็เสียเปรียบเขาไป ฉะนั้น ค่านิยมของคนจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเสียดุลการค้าระหว่างประเทศ ค่านิยมไม่ใช่เรื่องของเศรษฐกิจโดยตรง แต่มีผลต่อเศรษฐกิจมาก

คนที่อยู่ในวงการธุรกิจคนหนึ่งเคยพูดให้ฟังว่า ถ้าเห็นพี่น้องชาวซิกส์คนหนึ่งนั่งรถมอเตอร์ไซค์ ให้สันนิษฐานได้เลยว่ามีเงินล้าน ถ้า

หากเห็นพ่อค้าชาวซิกส์นั่งรถเก๋ง ให้สันนิษฐานว่ามีเงินเป็นสิบ เป็นร้อยล้าน แต่ถ้าเห็นคนไทยนั่งรถมอเตอร์ไซค์ ท่านลองไปบ้านนอกดู ๕๐% อาจจะกู้ยืมเงินเขามาซื้อ นี่ก็เป็นเรื่องของค่านิยมเหมือนกัน ทีนี้ ถึงแม้นั่งรถยนต์ก็เหมือนกัน บางทีมีเงินไม่เท่าไรหรอก ก็ไปกู้ยืมเขามา หรือใช้ระบบผ่อนส่ง เราก็มีรถเก๋งนั่งกันเกร่อไปหมด แล้วก็ทำให้เกิดปัญหาจราจรติดขัดมาก จราจรติดขัดมากก็มีผลเสียทางเศรษฐกิจอีก ผลที่สุดมันวุ่นกันไปหมด เรื่องทางสังคมกับเศรษฐกิจนี้หนีกันไม่พ้น

เรื่องค่านิยมอวดเด่นอวดโก้ถือหน้าถือตานี้ ในสังคมไทยเรามีเรื่องพูดได้มาก คนไทยบางคน ทั้ง ๆ ที่มีเงินมีฐานะดีพอสมควร แต่จะตีตั๋วเข้าไปดูการแสดง เพียงค่าตั๋ว ๒๐ บาท หรือ ๑๐๐ บาท เสียไม่ได้ ต้องการจะแสดงว่าฉันมีอิทธิพล ก็ไปหาทางเข้าดูฟรี ไปเอาบัตรเบ่งวางโต อวดโก้เข้าดูฟรี ไม่ยอมเสียเงิน ๒๐ บาท หรือ ๑๐๐ บาท แต่คนๆ เดียวกันนี้แหละ อีกคราวหนึ่ง ต้องการแสดงความมีฐานะมีหน้ามีตา จัดงานใหญ่โตเลี้ยงคนจำนวนมากมาย เสียเงินเป็นหมื่นเป็นแสนเสียได้ ลักษณะจิตใจหรือคุณค่าทางจิตใจแบบนี้มีผลต่อเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ซึ่งบางทีนักเศรษฐศาสตร์ตะวันตกเข้ามาเมืองไทย เจอเข้าแล้ว ต้องขออภัย พูดว่า หงายหลังไปเลย คือแก้ปัญหาเศรษฐกิจไม่ตก เพราะว่ามาเจอลักษณะนิสัยจิตใจและพฤติกรรมแปลกใหม่ที่ไม่เคยเจอเข้าแบบนี้แล้วคิดไม่ทัน ไม่รู้จะแก้อย่างไร เพราะฉะนั้น ในเรื่องเศรษฐกิจนี้ เราจะต้องพิจารณาถึงองค์ประกอบต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องเหล่านี้ด้วย เราจะเห็นว่าเรื่องศรัทธาความเชื่อต่างๆ มีผลในทางเศรษฐกิจเป็นอันมาก

เราต้องมีความเชื่อถือต่อธนาคาร มีความเชื่อถือตลาดหุ้น ถ้าเกิดความไม่เชื่อถือ หมดศรัทธาเมื่อไร บางทีตลาดหุ้นแทบจะล้มเลย ธนาคารบางทีก็ล้มไปได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น การมีศรัทธาก็ดี การ

เชื่อแม้แต่คำโฆษณาก็ดี จึงมีผลต่อพฤติกรรมและกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น และความมีศรัทธาก็ดี ความหมดศรัทธาก็ดี ในหลายกรณีเป็นอาการที่ปลุกเร้ากันขึ้น เช่น ด้วยการโฆษณา เป็นต้น

ในวงงานของเรา ถ้านายงานวางตัวดี มีความสามารถหรือมีน้ำใจ ลูกน้องรักใคร่ศรัทธา ลูกน้องมีความสามัคคี ขยัน ตั้งใจทำงาน ก็ทำให้ผลผลิตสูงขึ้น ถ้านายจ้างนั้นมีความดีมากให้ลูกน้องเห็นใจ บางทีกิจการของบริษัทจะล้ม ลูกน้องก็พากันเสียสละช่วยกันทุ่มเททำงานเต็มกำลังเพื่อกู้ฐานะของบริษัท ไม่หลีกหนีไป แม้กระทั่งยอมสละค่าแรงงานที่ตนได้ก็มี แทนที่จะเรียกร้องเอาอย่างเดียว ฉะนั้น คุณค่าทางจิตใจเหล่านี้จึงเป็นตัวแปรในทางเศรษฐกิจได้ทั้งสิ้น ซึ่งเราก็เห็นกันชัดๆ ว่า ความขยัน ความซื่อสัตย์ ความรักงาน ความตรงต่อเวลา มีผลต่อสิ่งที่เราเรียกว่า productivity คือการเพิ่มผลผลิต รวมทั้ง efficiency คือความมีประสิทธิภาพ เป็นอย่างมาก ในทางตรงข้าม ความเบื่อหน่าย การคดโกง ทุจริต ความรู้สึกแปลกแยก ท้อถอย ความขัดแย้ง แม้แต่ความกลุ้มใจกังวลในเรื่องส่วนตัว ก็มีผลลบต่อ productivity ทำลายการเพิ่มผลผลิตนั้นได้ เรื่องนี้ไม่จำเป็นจะต้องพรรณนา

ในวงกว้างออกไป เกี่ยวกับลัทธิชาตินิยม ความรู้สึกชาตินิยม ถ้าปลูกฝังให้มีขึ้นในคนได้ ก็อาจจะทำให้คนในชาตินั้นไม่ยอมซื้อของนอกใช้ ทั้งๆ ที่ว่าของนั้นดี ล่อใจให้อยากจะซื้อ อยากจะบริโภค เขาจะสลัดความต้องการส่วนตัวได้ เพื่อเห็นแก่ความยิ่งใหญ่แห่งชาติของตน จะใช้แต่ของที่ผลิตในชาติ และตั้งใจช่วยกันผลิตเพื่อให้ชาติของตนมีความเจริญรุ่งเรือง มีความเป็นเอก มีความยิ่งใหญ่ จนกระทั่งบางทีถึงกับว่ารัฐบาลอาจจะต้องชักชวนให้คนในชาติหันไปซื้อของต่างประเทศก็มี เช่นอย่างเรื่องที่เกิดขึ้นในประเทศญี่ปุ่นเป็นต้น ชาตินิยมนี้ก็เป็นเรื่องของคุณค่าทางจิตใจที่มีผลต่อเศรษฐกิจทั้งสิ้น

๓. ไม่อาจจะเป็น แต่อยากจะเป็นวิทยาศาสตร์

อาตมภาพได้พูดยกตัวอย่างมานี้ก็มากมายแล้ว ความมุ่งหมายก็เพียงเพื่อให้เห็นว่า เรื่องจริยธรรมและค่านิยมหรือคุณค่าทางจิตใจนั้นมีผลเกี่ยวข้องสัมพันธ์และสำคัญต่อเศรษฐกิจอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม เท่าที่ว่ามาทั้งหมดนั้น ก็เป็นความสัมพันธ์และความสำคัญของธรรมในแง่ความดี ความชั่ว ที่เรียกว่าจริยธรรม แต่ธรรมที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ ไม่ใช่จำกัดอยู่แค่จริยธรรมเท่านั้น นอกจากจริยธรรมแล้ว ธรรมอีกแง่หนึ่งที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ ก็คือธรรมในแง่สัจธรรม หรือสภาวธรรม ความจริงธรรมในแง่สภาวธรรมหรือสัจธรรมนี้ มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้นไปอีก เพราะว่ามันเป็นแก่น เป็นตัว เป็นเนื้อของเศรษฐศาสตร์เอง ธรรมในที่นี้ก็คือความจริง ในแง่ของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ถ้าหากว่าเศรษฐศาสตร์รู้ เข้าใจ และปฏิบัติการไม่ทั่วถึง ไม่ตลอดสายกระบวนการของเหตุปัจจัยแล้ว วิชาการเศรษฐศาสตร์นั้นก็จะไม่สามารถแก้ปัญหาและสร้างผลดีให้สำเร็จตามความประสงค์ได้ เรียกว่าเป็นเศรษฐกิจที่ไม่ถูกธรรมในแง่ที่ ๒ คือแง่ของสัจธรรม

ธรรมในแง่ของสัจธรรมนี้ก็คือ ธรรมดาของธรรมชาติ หรือสภาวะที่มีอยู่ในวิชาการและกิจกรรมทุกอย่าง มันไม่ได้เป็นสาขาอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งที่แยกออกไปต่างหากจากวิชาการอื่นๆ เลย แต่เป็นแก่นแท้ของวิทยาศาสตร์ หรือเป็นสาระที่วิทยาศาสตร์ต้องการจะเข้าถึง การที่ปัจจุบันนี้เรามีแนวโน้มแนวความคิดในการที่ชอบแยกอะไรต่ออะไรออกไปต่างหากจากกัน แม้กระทั่งในเรื่องธรรมะ จึงเป็นอันตรายที่ทำให้เราอาจจะคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงที่ควรจะเป็น ดังนั้น จะต้องมีความเข้าใจในความเป็นจริงที่กล่าวแล้วนี้ไว้ด้วย

เศรษฐศาสตร์นั้น ได้กล่าวกันมาว่าเป็นสังคมศาสตร์ที่เป็นวิทยาศาสตร์มากที่สุด และเศรษฐศาสตร์ก็มีความภูมิใจในเรื่องนี้ด้วยว่าตนเป็นวิทยาการที่เป็นวิทยาศาสตร์มากที่สุด เอาแต่สิ่งที่วัดได้ คำนวณได้ จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่า เศรษฐศาสตร์นี้เป็นศาสตร์แห่งตัวเลข มีแต่สมการล้วนๆ ในการพยายามที่จะเป็นวิทยาศาสตร์นี้ เศรษฐศาสตร์ก็เลยพยายามตัดเรื่องคุณค่าที่เป็นนามธรรมออกไปให้หมดเพราะคำนวณไม่ได้ จะทำให้ตนเองเป็น value-free คือเป็นศาสตร์ที่เป็นอิสระ หรือปราศจากคุณค่า แต่ก็มีฝ่ายตรงข้ามซึ่งเป็นนักวิจารณ์เศรษฐศาสตร์หรือแม้แต่นักเศรษฐศาสตร์เองบางคนบอกว่า ความจริงแล้ว เศรษฐศาสตร์นี้เป็นสังคมศาสตร์ที่ขึ้นต่อ value มากที่สุด เรียกว่าเป็น value-dependent มากที่สุดในบรรดาสังคมศาสตร์ทั้งหลาย จะเป็นวิทยาศาสตร์ได้อย่างไร เพราะจุดเริ่มของเศรษฐศาสตร์นั้นอยู่ที่ความต้องการของคน ความต้องการของคนนี้เป็นคุณค่าอยู่ในจิตใจ แล้วในเวลาเดียวกัน จุดหมายของเศรษฐศาสตร์ก็เพื่อสนองความต้องการให้เกิดความพอใจ ความพอใจนี้ก็เป็นคุณค่าอยู่ในจิตใจของคน เศรษฐศาสตร์จึงทั้งขึ้นต้นและลงท้ายด้วยเรื่องคุณค่าในจิตใจของคน นอกจากนั้น การตัดสินใจอะไรต่างๆ ในทางเศรษฐกิจ ก็ต้องอาศัยคุณค่าต่างๆ เป็นอันมาก ฉะนั้น การที่เศรษฐศาสตร์จะเป็น value-free หรือเป็นอิสระจากคุณค่านั้น จึงเป็นไปไม่ได้ รวมความว่า เศรษฐศาสตร์ไม่สามารถจะเป็นวิทยาศาสตร์ที่สมบูรณ์ได้ เพราะจะต้องขึ้นต่อคุณค่าบางอย่าง เมื่อมองในแง่นี้ จะขอตั้งข้อสังเกตเป็น ๒ อย่าง คือ

ในแง่ที่ ๑ เศรษฐศาสตร์ไม่สามารถเป็นวิทยาศาสตร์ได้โดยสมบูรณ์ หรือไม่สามารถเป็นวิทยาศาสตร์ได้แท้จริง เพราะไม่อาจเป็นอิสระจากคุณค่าต่างๆ นอกจากนั้น ในหลักการและทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์จะ

เต็มไปด้วยอัสซัมชั่น (assumptions) คือข้อที่ถือว่ายุติเป็นอย่างนั้น เป็นความจริงโดยที่ยังไม่ได้พิสูจน์ เมื่อยังเต็มไปด้วยอัสซัมชั่นต่างๆ แล้ว จะเป็นวิทยาศาสตร์ได้อย่างไร อันนี้ก็เป็นข้อแย้งที่สำคัญ

ในแง่ที่ ๒ การเป็นวิทยาศาสตร์นั้น ก็ไม่ใช่เรื่องที่ดี เพราะว่าวิทยาศาสตร์ไม่สามารถแก้ปัญหาของมนุษย์ได้ทุกอย่าง วิทยาศาสตร์นั้นมีขีดจำกัดมากในการแก้ปัญหาของมนุษย์ วิทยาศาสตร์แสดงความจริงได้แง่หนึ่ง ด้านหนึ่ง โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับวัตถุเป็นสำคัญ ถ้าหากว่าเศรษฐศาสตร์จะเป็นวิทยาศาสตร์แล้ว ก็จะพ่วงตัวเข้าไปอยู่ในแนวเดียวกับวิทยาศาสตร์ คือสามารถแก้ปัญหาของมนุษย์ได้เพียงในวงจำกัดด้วย

ท่าทีที่ดีของเศรษฐศาสตร์ก็คือ การมองและยอมรับตามเป็นจริง การที่เศรษฐศาสตร์จะเป็นวิทยาศาสตร์หรือพยายามเป็นวิทยาศาสตร์นั้นก็เป็นความดีอย่างหนึ่งของเศรษฐศาสตร์ ซึ่งก็เป็นคุณค่าที่น่าจะรักษาเอาไว้ด้วย แต่ในเวลาเดียวกัน เพื่อการแก้ปัญหาของมนุษย์ให้ได้ผลดียิ่งขึ้น หรือให้ได้ผลจริง เศรษฐศาสตร์ โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันนี้ที่ถึงยุคหัวเลี้ยวหัวต่อของสังคมมนุษย์ ก็น่าจะเปิดตัวกว้างออกไปในการที่จะยอมรับร่วมมือกับวิทยาการและกิจกรรมสาขาอื่นๆ ของมนุษย์ ยอมรับที่จะพิจารณาเรื่องคุณค่าต่างๆ ในสายตาที่มองอย่างทั่วตลอดยิ่งขึ้น เพราะในเมื่อเรายอมรับเรื่องคุณค่าแล้ว คุณค่านั้นก็จะมาเป็นองค์ประกอบของวิทยาการตามฐานะที่ถูกต้องของมัน ทำให้มองเห็นตลอดกระบวนการของความเป็นจริงด้วย แต่ถ้าเราไม่ศึกษาเรื่องคุณค่านั้นให้ตลอดสาย การที่จะเป็นวิทยาศาสตร์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเราจะไม่สามารถมีความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนความจริงที่มีคุณค่านั้นเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วยโดยตลอด หรือโดยสมบูรณ์

เศรษฐศาสตร์นั้นต้องอิงอาศัยคุณค่าที่เป็นนามธรรม แต่ปัจจุบันนี้เศรษฐศาสตร์ยอมรับคุณค่านั้นแต่เพียงบางส่วน บางแง่ ไม่ศึกษาระบบคุณค่าให้ตลอดสาย ทำให้เกิดความผิดพลาดในการคาดหมายหรือคาดคะเนผล เป็นต้น ในเมื่อมีองค์ประกอบด้านคุณค่าเข้ามาเกี่ยวข้องเกินกว่าแง่ หรือเกินกว่าระดับที่ตนยอมรับพิจารณา ขอยกตัวอย่างเช่น เรามีหลักทางเศรษฐศาสตร์ข้อหนึ่งว่า คนจะยอมเสียสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ต่อเมื่อได้สิ่งอื่นมาทดแทนจึงจะได้ความพอใจเท่ากัน อันนี้เป็นหลักการทางเศรษฐศาสตร์ข้อหนึ่ง ทีนี้ทางฝ่ายของพวกนามธรรมก็อาจจะแย้งว่าไม่จริงเสมอไป บางทีคนเราได้คุณค่าความพอใจทางจิตใจโดยที่เสียสิ่งหนึ่งสิ่งใดไปโดยไม่ได้สิ่งอื่นมาทดแทนก็มี อย่างเช่น พ่อแม่รักลูก พอรักลูกมาก ก็ยอมเสียสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้ เมื่อลูกได้สิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้นไป พ่อแม่ไม่จำเป็นต้องได้อะไรตอบแทน แต่พ่อแม่ก็มีความพึงพอใจ และอาจจะพึงพอใจมากกว่าการได้อะไรตอบแทนด้วยซ้ำ ในกรณีนี้ ที่เป็นอย่างนั้นก็เพราะว่าพ่อแม่มีความรัก ทีนี้ถ้าหากว่ามนุษย์สามารถมีความรักคนอื่นได้กว้างขวางขึ้น ไม่รักเฉพาะลูกของตัวเอง แต่ขยายออกไปรักพี่รักน้องรักเพื่อนร่วมชาติ รักเพื่อนมนุษย์แล้ว เขาก็อาจจะเสียสละสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปโดยไม่ได้อะไรตอบแทนมา แต่กลับมีความพึงพอใจมากขึ้น ไม่ใช่ว่าไม่ได้รับความพึงพอใจ หรือพึงพอใจเท่ากัน แต่พึงพอใจมากขึ้นด้วยซ้ำไป นี้ก็เป็นเรื่องของคุณค่าที่เข้ามาแสดงผลในทางเศรษฐศาสตร์เหมือนกัน

หลักอีกข้อหนึ่งบอกว่า ราคาต่ำลงคนยิ่งซื้อมาก ราคายิ่งแพงคนยิ่งซื้อน้อยลง นี้ก็เป็นหลักทางเศรษฐศาสตร์ข้อหนึ่ง และตามธรรมดาทั่วไปก็เป็นอย่างนั้น ถ้าของราคาต่ำลง คนก็มีอำนาจซื้อมากก็ซื้อได้มาก คนก็มาซื้อกันมากขึ้น แต่ถ้าของนั้นแพงขึ้น อำนาจซื้อของคนก็น้อยลง คนก็มาซื้อน้อยลง แต่มันไม่ใช่เป็นอย่างนั้นเสมอไป ถ้าเรารู้ว่า

คนในสังคมมีค่านิยมชอบอวดโก้ อวดฐานะกันมาก เราก็เอาค่านิยมมาใช้เร้าให้เกิดความรู้สึกว่าของแพงนี่มันโก้มาก คนไหนซื้อของแพงได้ คนนั้นเด่น มีฐานะสูง ปรากฏว่า ยิ่งขึ้นราคาของแพงขึ้น คนกลับยิ่งไปซื้อมากใหญ่ เพราะอยากจะโก้แสดงว่าตัวมีฐานะ ฉะนั้น หลักเศรษฐศาสตร์บางอย่างจึงต้องขึ้นต่อเรื่องคุณค่าเป็นอย่างมาก

ว่าที่จริง ตัวอย่างต่างๆ ก็มีทั่วๆ ไปที่แสดงให้เห็นว่าค่านิยมหรือคุณค่าต่างๆ ในสังคมนี้เป็นตัวกำหนดราคา ซึ่งเศรษฐศาสตร์ก็เอามาใช้ ดังจะเห็นได้ในตัวอย่างง่ายๆ สมมุติว่ามีคน ๒ คนเรือแตก ไปติดอยู่บนเกาะหนึ่ง คนหนึ่งมีข้าวตาก ๑ กระสอบ อีกคนหนึ่งมีสายสร้อยทองคำ ๑๐๐ สาย ตามปกติ ในสังคมทั่วไป คนที่มีสายสร้อยทองคำ ๑ สาย อาจจะซื้อข้าวตังหรือข้าวตากได้หมดทั้งกระสอบ หรือว่าข้าวตากทั้งกระสอบนั้นอาจจะไม่พอกับราคาค่าสายสร้อยทองคำสายเดียวด้วยซ้ำ แต่ตอนนี้เขาไปติดอยู่บนเกาะ มองไม่เห็นทางว่าจะรอด ไม่เห็นว่าจะมีเรืออะไรมาช่วยเหลือ ตอนนี้มูลค่าจะต่างไป ผิดจากเดิมแล้ว ตอนนี้คนที่มีข้าวตาก ๑ กระสอบอาจจะใช้ข้าวตากเพียง ๑ ชิ้น แลกเอาสายสร้อยทองคำทั้ง ๑๐๐ สายก็ได้ บางทีไม่ยอมรับด้วยซ้ำไป คุณค่าจึงเป็นไปตามความต้องการ แต่ที่ต้องการชี้ในที่นี้ก็คือว่า เศรษฐศาสตร์จะต้องแยกแยะเกี่ยวกับความหมายของความต้องการ ตลอดจนคุณภาพของความต้องการด้วย เศรษฐศาสตร์บอกว่าเราไม่เกี่ยวข้อง เราเกี่ยวข้องแต่ความต้องการอย่างเดียว เราไม่เกี่ยวข้องกับคุณภาพของความต้องการ นี้เป็นหลักการของเศรษฐศาสตร์ แต่คุณภาพของความต้องการนั้นก็มีผลต่อเศรษฐศาสตร์ นอกจากนั้น คน ๒ คนนี้อาจจะไม่แลกเปลี่ยนกันก็ได้ คนที่มีสายสร้อยทองคำอาจจะถือโอกาสตอนที่คนมีข้าวตากไม่อยู่ มาลักเอาข้าวตากไปเสียก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องแลกกับคนอื่น หรือดีไม่ดีแกอาจจะฆ่านาย

คนมีข้าวตากเสียเลย เพื่อจะเอาข้าวตากไปเสียทั้งหมดกระสอบ หรือในทางตรงกันข้าม สองคนนั้นอาจจะเกิดมีความรักกันขึ้นมา ก็เลยร่วมมือกัน เลยไม่ต้องซื้อต้องขายไม่ต้องแลกเปลี่ยน ก็ช่วยกันกินข้าวตากจนหมดกระสอบ อันนี้ก็อาจจะเป็นไปได้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น นอกจากการแลกเปลี่ยน กิจกรรมอาจจะมาในรูปของการทำร้าย การร่วมมือกัน ช่วยเหลือกัน หรืออะไรก็ได้

เพื่อแสดงให้เห็นว่า เศรษฐศาสตร์เป็นวิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์เป็น objective คือมองอะไรๆ ตามสภาววิสัย ไม่เอาคุณค่าความรู้สึกทางจิตใจเข้าไปปะปน นักเศรษฐศาสตร์บางทีก็จะยกตัวอย่างต่างๆ มาให้ดู เช่นบอกว่า เหล้าหรือสุรา ๑ ขวด กับก๋วยเตี๋ยว ๑ หม้อ อาจจะมีคุณค่าหรือมูลค่าทางเศรษฐศาสตร์เท่ากัน การเสียเงินไปเข้าไนท์คลับครั้งหนึ่ง อาจมีค่าทางเศรษฐกิจสูงกว่าการเข้าฟังปาฐกถาครั้งหนึ่งในเวลาเท่ากัน อันนี้เป็นความจริงในทางเศรษฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ไม่พิจารณาคุณค่าใดๆ ทั้งสิ้น เขาจะไม่พิจารณาว่า สินค้านั้น หรือการกระทำนั้น การผลิต การบริโภค หรือการซื้อขายนั้น จะก่อให้เกิดคุณ-ประโยชน์หรือโทษอะไรขึ้นหรือไม่ เข้าไนท์คลับแล้วจะสิ้นเปลืองเงินทำให้หมกมุ่นมัวเมาเป็นอบายมุข หรือจะดีจะชั่วในแง่หนึ่งแง่ใดก็ตามเศรษฐศาสตร์ไม่เกี่ยว หรือว่าเข้าฟังปาฐกถาแล้วได้ความรู้เจริญปัญญาเป็นประโยชน์แก่จิตใจ ก็ไม่ใช่เรื่องของเศรษฐศาสตร์ เราอาจจะพิจารณาคุณหรือโทษในแง่อื่นๆ แต่เศรษฐศาสตร์จะไม่พิจารณาด้วย

ในกรณีตัวอย่างที่ยกมานี้ ถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่า ความเป็นวิทยาศาสตร์และความเป็น objective ของเศรษฐศาสตร์นั้น ออกจะผิวเผินและคับแคบมาก คือมองความจริงช่วงเดียวสั้นๆ แบบตัดตอนขาดลอยเท่าที่ตัวต้องการ ไม่มองกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นจริงให้ทั่ว

ถึงตลอดสาย ซึ่งเป็นลักษณะของเศรษฐศาสตร์ในยุคอุตสาหกรรม ทำให้เศรษฐศาสตร์ไม่อาจจะเป็นวิทยาศาสตร์ได้จริง และไม่เป็น objective เพียงพอ เศรษฐศาสตร์ยุคต่อไปอาจจะขยายการมองให้ทั่วถึงตลอดกระบวนการของเหตุปัจจัย โดยสอดคล้องกับความจริงมากยิ่งขึ้น ดังที่มีแนวโน้มขึ้นบ้างแล้วในปัจจุบัน ดังในตัวอย่างที่ยกขึ้นมาพูด เรื่องเหล้า ๑ ขวด กับก๋วยเตี๋ยว ๑ หม้อ เรามองได้ว่า มูลค่าในทางตลาดซื้อขายนั้นเท่ากันจริง แต่มูลค่าแม้ในทางเศรษฐกิจนั้นเอง ความจริงก็ไม่เท่ากัน ถ้าพิจารณาลึกซึ้งลงไป จะมองเห็นว่า สุรา ๑ ขวดนั้นมีมูลค่าทางเศรษฐกิจอีกมากมาย

๑. มูลค่าทางเศรษฐกิจที่มาจากการเสียคุณภาพชีวิต สุราขวดนี้อาจจะทำลายสุขภาพของคน และทำให้ต้องเสียเงินรักษาสุขภาพของคนนั้น จะสิ้นเปลืองเงินไปอีกเท่าไร นี่เป็นความสูญเสียในด้านคุณภาพชีวิต แต่มีผลทางเศรษฐกิจด้วย

๒. ในการผลิตสุรานั้น โรงงานสุราอาจจะทำให้เกิดควันที่มีกลิ่นเหม็น ควันที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพ ทำให้เกิดส่าเหล้า เป็นต้น ซึ่งเป็นการทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ แล้วมูลค่าความเสียหายทางธรรมชาตินี้ก็กลับมามีผลต่อเศรษฐกิจอีก อาจจะทำให้รัฐต้องสิ้นเปลืองงบประมาณระยะยาวในการแก้ไขปัญหาสภาพแวดล้อม

๓. คนที่กินสุราแล้วนั้น อาจจะขับรถไปแล้วก็เกิดรถชนกัน ก็ทำให้เกิดผลเสียหายทางเศรษฐกิจอีก

๔. ผลเสียหายในทางสังคม เช่น ทำให้เกิดอาชญากรรม ซึ่งคิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจอีกจำนวนมาก

๕. เหล้า ๑ ขวดนี้ อาจจะทำให้คนนั้นเมามาย มีสติไม่ค่อยดี ทำให้สูญเสียประสิทธิภาพในการทำงาน ก็กระทบต่อ productivity คือการเพิ่มผลผลิตอีก

ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องของเศรษฐกิจทั้งสิ้น เป็นอันว่า เราจะต้องคิดเรื่องเศรษฐกิจหรือมูลค่าทางเศรษฐกิจกว้างออกไป ไม่ใช่เฉพาะราคาที่ดีในตลาดเท่านั้น ปัจจุบันนี้ก็มีความโน้มเอียงในการที่จะเอามูลค่าในด้านอื่นนี้เข้ามารวมด้วย เรียกว่าเป็น external costs แต่ปัจจุบันนี้ยังมองเฉพาะเรื่องมูลค่าทางด้านสภาพแวดล้อม คือมลภาวะ ดังที่นักเศรษฐศาสตร์บางกลุ่มให้นำเอามูลค่าในการทำลายสภาพแวดล้อมนี้รวมเข้าในมูลค่าทางเศรษฐกิจ แม้แต่ในการที่จะตีราคาสินค้าด้วย แต่ว่าที่จริงแล้วยังไม่พอหรอก ก็อย่างสุรา ๑ ขวดที่ว่าเมื่อกี้ เราอาจจะคิดแต่ค่าสภาพแวดล้อม แต่ค่าทางสังคม ศีลธรรม และสุขภาพ (เช่น อาชญากรรม ประสิทธิภาพในการผลิต) อีกเท่าไร ซึ่งมูลค่าเหล่านี้ล้วนย้อนกลับมามีผลทางเศรษฐกิจอีกทั้งสิ้น

๔. ขาดความชัดเจนเกี่ยวกับความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์

เท่าที่พูดมาในตอนนี้ให้เห็นว่า เศรษฐศาสตร์นี้มีความสัมพันธ์กับเรื่องอื่นๆ ที่มีผลย้อนกลับมาหาเศรษฐกิจอีก ซึ่งโดยมากก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่าต่างๆ ก็เลยเข้ามาสู่ปัญหาสำคัญอีกปัญหาหนึ่ง คือ ปัญหาเกี่ยวกับความเข้าใจในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์เป็นเรื่องสำคัญมาก ในศาสตรวิทยาทุกแขนงเลยทีเดียว เราจะต้องมีความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์นี้เป็นฐานก่อน ถ้าเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ผิดพลาดแล้ว วิทยาการนั้นๆ จะไม่สามารถเข้าถึงความจริงโดยสมบูรณ์ และจะไม่สามารถแก้ปัญหาของมนุษย์ได้จริงด้วย

ในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์นี้ เศรษฐศาสตร์เข้าใจอย่างไรและพุทธศาสนาหรือพุทธเศรษฐศาสตร์เข้าใจอย่างไร ได้บอกแล้วว่า

เศรษฐศาสตร์นั้นมองถึงธรรมชาติของความต้องการของมนุษย์ แต่มองความต้องการของมนุษย์นั้นเพียงด้านเดียว โดยไม่คำนึงถึงคุณภาพของความต้องการ ถ้าเป็นอย่างนี้ก็ต้องถามว่า คุณภาพของความต้องการของมนุษย์นั้นเป็นธรรมชาติหรือไม่ ถ้ามันเป็นธรรมชาติ ก็แสดงว่าเศรษฐศาสตร์ไม่ยอมพิจารณาความจริงที่มีอยู่ในธรรมชาติทั้งหมด ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เราจะมีเศรษฐศาสตร์ที่สมบูรณ์ได้อย่างไร และจะแก้ปัญหาของมนุษย์ได้โดยสมบูรณ์อย่างไร เศรษฐศาสตร์อาจจะแก้ตัวออกไปได้ว่า เราก็เป็นสาขาสเปซเชียลไลเซชั่น มีความชำนาญพิเศษเฉพาะด้านหนึ่ง จะต้องไปร่วมมือกับวิทยาการอื่นๆ ในด้านที่ตัวเรานั้นเกี่ยวข้องต่อไป ถ้ายอมรับอย่างนี้ก็พอไปได้

ก. ความต้องการ

ทีนี้มาพูดกันถึงเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ในแง่ความต้องการก่อน ในแง่ความต้องการของมนุษย์นั้น อย่างน้อยเศรษฐศาสตร์ในสมัยใหม่นี้ก็มีความเข้าใจตรงกับพุทธศาสนาที่ว่า ความต้องการของมนุษย์ไม่จำกัด มนุษย์มี unlimited wants เราบอกว่าความต้องการของมนุษย์นั้นไม่มีที่สิ้นสุด ในพุทธศาสนานั้นมีพุทธภาษิตเกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย เช่นว่า **นตฺถิ ตณฺหาสมา นที** *แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี* เพราะว่าแม่น้ำนั้น บางโอกาส บางเวลา มันยังมีเวลาเต็มได้ แต่ความต้องการของมนุษย์ไม่มีวันเต็ม บางแห่งบอกว่า ถึงแม้เงินตราจะตกลงมาเป็นห่าฝน ความอิ่มในกามทั้งหลายของมนุษย์ก็ไม่มี หรือบางแห่งท่านบอกว่า ถึงจะเนรมิตภูเขาให้เป็นทองทั้งลูก ก็ไม่สามารถจะทำให้คนแม้แต่คนหนึ่งคนเดียวพึงพอใจได้โดยสมบูรณ์ ไม่เต็มอิ่มของเขา ฉะนั้น ในทางพุทธศาสนาจะมีเรื่องพูดมากมายเกี่ยวกับความต้องการที่ไม่จำกัดของมนุษย์ ในที่นี้ อาตมภาพจะเล่านิทานให้ฟังเรื่องหนึ่ง จะยอมเสียเวลากับนิทาน

สักนิดหนึ่ง ความจริงนิทานนี้มิใช่เอามาเล่าเฉยๆ มันมีนัยความหมายแฝงอยู่ ก็เอามาเล่าดูซิว่ามันมีความหมายแฝงว่าอย่างไร ท่านเล่าไว้ในชาดกเรื่อง หนึ่งว่า

ในอดีตกาลเรียกว่าปฐมกัปป์ทีเดียว มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งพระนามว่า พระเจ้ามันธาตุ (พอดีชื่อมาใกล้กับนักเศรษฐศาสตร์คนสำคัญของอังกฤษคนหนึ่งที่ชื่อว่า มัลธัส) พระเจ้ามันธาตุนี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ยิ่งใหญ่มาก ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดิมันธาตุก็ปรากฏในเรื่องราวเป็นนิทานว่า มีอายุยืนนานเหลือเกิน มีรัตนะ ๗ ประการ ตามแบบแผนของพระเจ้าจักรพรรดิทั้งหลาย แล้วก็มีฤทธิ์ ๔ ประการ แต่ท่านก็ไม่ได้บอกว่ามีฤทธิ์อะไรบ้าง รวมความว่า เป็นบุคคลที่เรียกว่า อัจฉริยมนุษย์ ไม่มีใครเหมือน มีอะไรพรั่งพร้อมสมบูรณ์ทุกอย่าง พระเจ้ามันธาตุนี้ก็มีอายุยืนยาวมาก ได้เป็นเจ้าชายอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี แล้วก็ได้เป็นพระอุปราชอยู่ ๘๔,๐๐๐ ปี ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิมาอีก ๘๔,๐๐๐ ปี

พอล่วงมา ๘๔,๐๐๐ ปีแล้ว วันหนึ่งพระเจ้ามันธาตุก็แสดงอาการเบื่อหน่ายให้ปรากฏว่า ทรัพย์สมบัติที่มีมากมายนี้พระองค์ไม่เพียงพอเสียแล้ว เมื่อพระองค์แสดงอาการให้ปรากฏแล้ว ข้าราชบริพารทั้งหลายก็ทูลถามว่า พระองค์เป็นอย่างไร มีอาการอย่างนี้ไม่สบายพระทัยอะไร พระองค์ก็ตรัสว่า แหม! ความสุขสมบูรณ์หรือสมบัติที่นี่มันน้อยไป มีที่ไหนที่มันดีกว่านี้มั้ย ข้าราชบริพารก็กราบทูลว่า ก็สวรรค์ซิพระเจ้าข้า

พระเจ้ามันธาตุนี้เป็นจักรพรรดิ และมีอิทธิฤทธิ์ยิ่งใหญ่มากที่ว่า ๔ ประการนั้น และมีจักรรัตนะ เมื่อเขาบอกว่าสวรรค์ดีกว่า ก็ทรงใช้จักรรัตนะนั้น (จักรรัตนะก็คือวงล้อของพระเจ้าจักรพรรดิ) พาให้พระองค์

ขึ้นไปถึงสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช มหาราชทั้ง ๔ พระองค์ก็ออกมาต้อนรับ ทูลถามว่าพระองค์มีความต้องการอย่างไร เมื่อรู้ความประสงค์แล้ว ก็เชิญเสด็จให้เข้าครองราชสมบัติในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชทั้งหมด

พระเจ้ามันธาตุนี้ครองราชสมบัติอยู่ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช เป็นเวลายาวนานมาก จนกระทั่งต่อมาวันหนึ่งก็แสดงอาการเบื่อหน่ายให้ปรากฏอีก แสดงว่าไม่พอเสียแล้ว สมบัติในชั้นนี้ไม่มีความสุขเพียงพอ ข้าราชบริพารก็ทูลถาม พระองค์ก็บอกให้ทราบ และตรัสถามว่ามีที่ไหนดีกว่านี้อีกไหม ข้าราชบริพารก็ทูลตอบว่า มีซิพะย่ะค่ะ ก็สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ไงล่ะ พระเจ้ามันธาตุก็เลยอาศัยจักรรัตนะหรือวงล้อของพระเจ้าจักรพรรดินั้นขึ้นไปอีก ถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้นพระอินทร์ครอบครอง พระอินทร์ก็ออกมาต้อนรับเชิญเสด็จ แล้วก็แบ่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง

พระเจ้ามันธาตุครอบครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ร่วมกับพระอินทร์คนละครึ่ง ต่อมาเป็นเวลายาวนานจนกระทั่งพระอินทร์องค์นั้นหมดอายุสิ้นไป พระอินทร์องค์ใหม่ก็เกิดมาแทน ครองราชย์ไปก็สิ้นอายุอีก พระอินทร์ครอบครองราชสมบัติสิ้นอายุไปอย่างนี้ ๓๖ องค์ พระเจ้ามันธาตุก็ยังครองราชย์อยู่ในสวรรค์ มาถึงตอนนี้ พระเจ้ามันธาตุชักไม่พอใจ เอ! สวรรค์ครึ่งเดียวนี่มันน้อยไป เราน่าจะครองสวรรค์ทั้งหมด ก็เลยคิดฆ่าพระอินทร์แล้วทีนี้ แต่มนุษย์นั้นฆ่าพระอินทร์ไม่ได้ เพราะมนุษย์ฆ่าเทวดาไม่สำเร็จ เมื่อความอยากนี้ไม่ได้รับการตอบสนอง ความอยากหรือตัณหาของพระเจ้ามันธาตุนั้นท่านบอกว่ามีรากเน่า ตัณหามีรากเสียเสียแล้ว ไม่ได้สมประสงค์ ไม่ได้ความพึงพอใจ พระเจ้ามันธาตุก็เลยแก่แก่แล้วก็เลยตายตกจากสวรรค์ หล่นตุ้บลงมาในสวน ท่านบอกว่าอย่างนั้น (คำว่า สวรรค์ กับ สวน นี้คล้ายๆ กัน เคยมีพระอ่านคัมภีร์เทศน์

ให้ญาติโยมฟัง บอกว่าทำบุญ ตายแล้วไปเกิดในสวน อ้าว! โยมถามว่าอะไร ทำไมไปเกิดในสวน พระท่านอ่านสวรรค์เป็นสวนไป สวรรค์กับสวนก็เลยคล้ายๆ กัน)

เป็นอันว่าพระเจ้ามันธาตุก็ตกจากสวรรค์หล่นลงมาในสวน คนสวนมาพบเข้าก็เลยไปกราบทูลพระญาติวงศ์ทั้งหลายมากันพร้อมหน้า แล้วก็ทำพระแท่นที่ประทับบรรทมให้ พระเจ้ามันธาตุก็เลยสวรรคตในสวนนั้นเอง แต่ก่อนจะสวรรคต พระญาติวงศ์ก็ถามว่า พระองค์มีพระราชดำริอะไรจะฝากฝังสั่งเสียไหม พระเจ้ามันธาตุก็ประกาศความยิ่งใหญ่ว่า เรานี่นะเป็นจักรพรรดิยิ่งใหญ่ ได้ครองราชสมบัติในมนุษย์มาเท่านั้นได้ขึ้นไปครองสวรรค์ชั้นจาตุมเท่านั้น และได้ไปครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์อีกครึ่งหนึ่งเป็นเวลาเท่านั้น แต่ยังไม่เต็มตามความต้องการก็ตายเสียแล้วก็เลยจบ เรื่องพระเจ้ามันธาตุก็จบเท่านั้น

เอาละ นี่เป็นการเล่านิทานให้ฟังว่า ในเรื่องความต้องการของมนุษย์นี้ พุทธศาสนาเห็นตรงกับเศรษฐศาสตร์อย่างหนึ่งว่า มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัดหรือไม่สิ้นสุด แต่ไม่เท่านี้ พุทธศาสนาไม่จบเท่านี้ พุทธศาสนาพูดถึงธรรมชาติของมนุษย์ อย่างน้อยที่เกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์จะพึงเข้าใจ ๒ ประการ

ประการที่ ๑ คือ ความต้องการนี้ ตามหลักพุทธศาสนาในแง่ที่ ๑ ยอมรับว่า มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัด แต่นั่นเป็นเพียงความต้องการประเภทที่ ๑ พุทธศาสนาแยกความต้องการเป็น ๒ ประเภท ความต้องการอีกประเภทหนึ่งค่อนข้างจะจำกัด ความต้องการ ๒ ประเภทนี้ ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ก็ยังหาศัพท์โดยตรงไม่ได้ อย่างที่ ๑ เรียกว่าความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนนี้เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วนความต้องการประเภทที่ ๒ เรียกว่า

ความต้องการคุณภาพชีวิต อันนี้มีขอบเขตจำกัด ความต้องการประเภทที่ ๑ ท่านเรียกว่า **ตัณหา** หรือความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ส่วนความต้องการประเภทที่ ๒ ความต้องการคุณภาพชีวิต เรียกว่า **ฉันทะ** อันนี้คือเรื่องความต้องการ

ประการที่ ๒ ซึ่งสัมพันธ์กับหลักความต้องการ คือ พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต กล่าวคือ การที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้น สาระอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเหหรือสับเปลี่ยนความต้องการ จากความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต นี้เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์ ซึ่งก็มาสัมพันธ์กับเรื่องความต้องการ

เป็นอันว่า พุทธศาสนาถือว่าความต้องการมี ๒ ประเภท คือ ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนที่ไม่มีความจำกัด และความต้องการคุณภาพชีวิตที่มีขอบเขตจำกัด ความต้องการ ๒ อย่างของมนุษย์นั้นมักจะมีปัญหาขัดแย้งกันเองบ่อยๆ ยกตัวอย่างเช่นว่า เราจะกินอาหาร เราย่อมมีความต้องการ ๒ ประเภทนี้ซ้อนกันอยู่ แต่ในมนุษย์ทั่วไปนั้น ความต้องการคุณภาพชีวิตอาจจะมีโดยไม่ตระหนัก มนุษย์มักตระหนักรู้ตัวแต่ความต้องการประเภทที่ ๑ ความจริงนั้น ความต้องการที่เป็นสาระคือต้องการคุณภาพชีวิต มนุษย์ต้องการกินอาหารเพื่ออะไร เพื่อจะหล่อเลี้ยงร่างกายให้มีความแข็งแรง ให้มีสุขภาพดี อันนี้แน่นอน แต่อีกด้านหนึ่ง ที่ปรากฏแก่มนุษย์คืออะไร มนุษย์ต้องการเสพรสอาหาร ต้องการความอร่อย ต้องการอาหารที่ดีๆ ในแง่ของความเอร็ดอร่อย

และความต้องการนี้อาจจะขัดแย้งกับความต้องการคุณภาพชีวิต คือมันอาจจะกลับมาทำลายคุณภาพชีวิตด้วย ความต้องการเสพรสนี้จะทำให้เราแสวงหาอาหารที่มีรสชาติดีที่สุด แล้วอาจจะมีการปรุงแต่งรสอาหาร ซึ่งสิ่งที่ปรุงแต่งกลิ่น สี และรสของอาหารนั้น อาจจะเป็นโทษต่อร่างกาย เป็นอันตรายต่อสุขภาพเสียคุณภาพชีวิต อีกประการหนึ่ง คนที่กินเอาแต่ความอร่อย ก็อาจจะกินโดยไม่มีประมาณ กินเกินไป กินจนกระทั่งท้องอืดไม่ย่อย หรืออาจจะอย่างน้อยทำให้อ้วนเกินไป ก็เป็นอันตรายต่อสุขภาพอีก และทำให้แพงโดยใช่เหตุ อาหารที่ให้คุณภาพชีวิต อำนวยคุณค่าที่ชีวิตต้องการนั้น อาจจะหาได้ในราคาเพียง ๒๐ บาท แต่คนที่กินเพื่อเสพรสอร่อย เสริมความโก้ จะต้องวิ่งไล่ตามตัณหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุดเลย ราคาอาหารเพื่อจะสนองความต้องการประเภทที่ ๑ ที่ว่าสนองความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน อาจจะร้อยบาท พันบาท ค่าอาหารมื้อเดียวเป็นหมื่นบาทยังเคยได้ยินเลย เพราะฉะนั้น ความต้องการประเภทที่ ๒ กับประเภทที่ ๑ บางทีก็ขัดกัน และขัดกันบ่อยๆ ด้วย แล้วถ้าหากว่ามนุษย์สนองความต้องการประเภทสิ่งเสพปรนเปรอตนนี้มาก ก็จะทำลายคุณภาพชีวิตไปเรื่อย ไม่เฉพาะในการบริโภคอาหารเท่านั้น ในกิจกรรมของมนุษย์ทุกอย่าง แม้แต่เทคโนโลยีก็เหมือนกัน จะต้องแยกให้ได้ว่า อันไหนเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต อันไหนเป็นความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน และเอาสองด้านนี้มาพิจารณา

หลักเรื่องความต้องการ ๒ อย่างนี้ นำต่อไปสู่เรื่องคุณค่า เพราะความต้องการทำให้เกิดคุณค่า ในเมื่อความต้องการมี ๒ อย่าง คุณค่าก็เกิดขึ้นเป็น ๒ อย่างเช่นเดียวกัน จะแยกเป็น ๑. คุณค่าแท้ ๒. คุณค่าเทียม คุณค่าแท้ ก็คือคุณค่าที่สนองความต้องการคุณภาพชีวิต ส่วนคุณค่าเทียม คือคุณค่าเพื่อสนองความอยากเสพสิ่งปรนเปรอตน

ถ้าเราจะมีอะไรสักอย่างหนึ่ง คุณค่าที่แท้ก็จะมีส่วนหนึ่ง แต่มักจะมีคุณค่าเทียมที่เกิดจากตัณหาและมานะ เพื่อให้ได้อร่อย เพื่อให้ได้โก้เก๋ เพื่อแสดงความมีฐานะ ตลอดจนค่านิยมทางสังคมอะไรต่ออะไร เข้ามาพรั่งพรูทีเดียว

ข. การบริโภค

จะพูดต่อไปถึงเรื่องการบริโภค การบริโภคก็เช่นเดียวกัน ต้องแยกว่า เป็นการบริโภคเพื่อสนองความต้องการแบบไหน บริโภคเพื่อสนองความต้องการคุณค่าแท้ หรือเพื่อเสพคุณค่าเทียม การบริโภคนี้เป็นจุดยอดของเศรษฐศาสตร์ก็ว่าได้ คือกิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์นั้น จุดยอดอยู่ที่การบริโภค เราเข้าใจความหมายของการบริโภคว่าอย่างไร เศรษฐศาสตร์แบบยุคอุตสาหกรรมกับเศรษฐศาสตร์แบบพุทธจะให้ความหมายของการบริโภคไม่เหมือนกัน

การบริโภคเป็นการบำบัดหรือสนองความต้องการ อันนี้แน่นอน เราอาจจะพูดในแง่เศรษฐศาสตร์ว่า **การบริโภค คือ การใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ เพื่อให้เกิดความพอใจ** คือคำจำกัดความของเศรษฐศาสตร์แบบยุคอุตสาหกรรม บำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจ แล้วก็จบ

ทีนี้ขอให้มาดูเศรษฐศาสตร์แบบพุทธ เศรษฐศาสตร์แบบพุทธบอกว่า **การบริโภค คือ การใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพอใจโดยเกิดคุณภาพชีวิตขึ้น** หมายความว่า การบริโภคจะต้องมีจุดหมาย การบริโภคจะต้องเพื่ออะไร

เศรษฐศาสตร์แบบยุคอุตสาหกรรมบอกว่า ต้องการแล้วก็บริโภค แล้วเกิดความพึงพอใจ ก็จบ ไม่ต้องรู้ว่าหลังจากนั้นมันจะเป็นอย่างไร

ฉะนั้น จะบริโภคอะไรก็ได้ ให้เราพอใจก็แล้วกัน มันจะเสียคุณภาพชีวิตหรือไม่เสีย ไม่คำนึง แต่พระพุทธศาสนาบอกว่า จะบำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจก็ถูกต้อง แต่ได้รับความพึงพอใจแล้วต้องให้มีผลตามมาโดยเกิดคุณภาพชีวิต ฉะนั้น การบริโภคก็ต้องมีความมุ่งหมายว่า เพื่อให้ได้คุณภาพชีวิต นี้ก็เป็นแง่หนึ่งที่ต่างกัน

ค. งานและการทำงาน

เมื่อต่างกันในธรรมชาติของเรื่องเหล่านี้ คือ เรื่องความต้องการ เรื่องคุณภาพของความต้องการ เรื่องคุณค่า เรื่องการบริโภคแล้ว มันก็ต่างกันแม้กระทั่งในเรื่องธรรมชาติของงาน ความหมายของงานในแง่ของเศรษฐศาสตร์กับพุทธเศรษฐศาสตร์ต่างกันอย่างไร โดยสัมพันธ์กับความต้องการ ๒ อย่างนั้น

ในกรณีที่สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต รวมทั้งการพัฒนาตนและพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ก็จะมีลักษณะของงานในแบบที่ว่า **ผลได้จากการทำงานตรงกับความต้องการทันที** ขอให้สังเกต ผลได้จากการทำงานตรงกับความต้องการทันที คือ เราทำงานนั้นเพื่อต้องการผลของตัวงานนั้น (อันนี้อาจจะยังไม่ชัด เดี๋ยวจะต้องพูดถึงตัวอย่างแต่จะมีข้อสรุปต่อไป) เพราะฉะนั้น การทำงานจึงเป็นความพึงพอใจ ขอให้สังเกต จะขอพูดอีกทีหนึ่ง ถ้าเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต รวมทั้งความต้องการในการพัฒนาตน ผลได้จากการทำงานจะตรงกับความต้องการทันที เพราะฉะนั้น การทำงานจึงเป็นความพึงพอใจ

ต่อไปข้อที่ ๒ **ถ้าเป็นความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ผลได้จากการทำงานไม่ใช่ผลที่ต้องการ แต่เป็นเงื่อนไขเพื่อให้ได้ผลอย่างอื่นที่ต้องการ** ไม่ทราบว่าจะชัดพอหรือไม่ ย้ำทวนอีกทีหนึ่ง ถ้าเป็นความ

ต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ผลได้จากการทำงานไม่ใช่ผลที่ต้องการ แต่เป็นเงื่อนไขเพื่อให้ได้ผลอย่างอื่นที่ต้องการ เพราะฉะนั้น การทำงานจึงเป็นความจำใจ ความหมายของงานเป็นคนละอย่าง เมื่อกี้การทำงานเป็นความพอใจ แต่เดี๋ยวนี้การทำงานเป็นความจำใจ

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ตะวันตกนี่มาจากฐานความคิดที่ถือว่า work คือการทำงาน เป็นเรื่องจำใจ เราทำงานคือ work แล้วได้เงินมาบริโภค เราจึงจะมีเวลาเหลือที่จะมี leisure หาความสุขสำราญยามพักผ่อนจากงาน แล้วก็ได้รับความพึงพอใจ ฉะนั้น งานกับความพึงพอใจจึงเป็นคนละเรื่องกัน อยู่ต่างหากเป็นฝ่ายตรงข้ามกัน อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมตะวัน-ตกได้ปลูกฝังนิสัยรักงานและความใฝ่รู้ให้แก่ฝรั่งอย่างแน่นลึก ฝรั่งจึงมักศึกษาค้นคว้าและทำงานอย่างเอาจริงเอาจัง อุทิศตัว แต่ถ้าสังคมใดไม่มีวัฒนธรรมที่ใฝ่รู้และรักงานเป็นฐานที่มั่นคง แล้วไปรับเอาความคิดแบบทำงานเพื่อเป็นเงื่อนไขให้ได้ผลตอบแทนมายึดถือปฏิบัติ ก็จะต้องเกิดปัญหา มีผลเสียแก่การทำงาน แก่เศรษฐกิจ แก่ชีวิตและสังคมทั้งหมด

ขอยกตัวอย่างการทำงานที่มีลักษณะต่างกัน ๒ แบบนั้น นาย ก. ทำงานวิจัยเรื่องหนึ่ง สมมุติว่าเรื่องการกำจัดแมลงด้วยวิธีไม่ใช้สารเคมี นาย ก. ทำงานวิจัยเรื่องนี้เพื่อความรู้และการใช้ประโยชน์จากตัวความรู้นี้โดยตรง เขาต้องการความรู้ในเรื่องนี้จริงๆ นาย ก. จะทำงานนี้ด้วยความพอใจ เพราะว่าความรู้และการที่ได้ใช้ประโยชน์จากงานวิจัยนี้คือตัวผลที่ต้องการจากการทำงาน ฉะนั้น ความก้าวหน้าในงาน การได้ความรู้เพิ่มขึ้น จึงเป็นความพึงพอใจ ทุกขณะ เมื่อเขาทำงานไป เขาก็ได้รับความพึงพอใจ เมื่อความรู้เกิดขึ้น มีความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ความพึงพอใจก็ยิ่งเกิดเพิ่มขึ้นเรื่อยไป

นาย ข. ทำงานวิจัยอย่างเดียวกัน คือเรื่องกำจัดแมลงด้วยวิธีไม่ใช้สารเคมี แต่วิจัยเพื่อเงิน เพื่อจะได้เลื่อนขั้น ทีนี้ ผลได้จากงานคือความรู้และประโยชน์จากการวิจัยนั้น ไม่ใช่ผลที่เขาต้องการโดยตรง แต่จะเป็นเงื่อนไขให้เขาได้เงิน เป็นเงื่อนไขให้เขาได้ผลตอบแทนอย่างอื่นที่เขาต้องการอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น ตอนที่เขาทำงานนี้ เขาจะทำงานด้วยความจำใจ ไม่เกิดความสุขจากการทำงาน

เท่าที่ว่ามาในตอนนี้เป็นเรื่องธรรมชาติของงาน ซึ่งจะเห็นว่างานในแง่ของพระพุทธศาสนา ที่ทำเพื่อสนองความต้องการคุณภาพชีวิตจะทำให้เกิดความพึงพอใจได้ตลอดเวลา คนสามารถทำงานด้วยความสุข เราจึงเรียกการทำงานประเภทนี้ว่า ทำด้วยฉันทะ แต่ถ้าทำงานด้วยความต้องการอีกประเภทหนึ่ง คือด้วยความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ก็เรียกว่า ทำงานด้วยตัณหา ถ้าทำงานด้วยตัณหาก็ต้องการได้บริโภค แต่เมื่อยังทำงานอยู่ ยังไม่ได้บริโภค ก็ยังไม่ได้รับความพึงพอใจ จึงทำงานโดยไม่มีความสุขตลอดเวลา

ในเรื่องธรรมชาติของความต้องการ ธรรมชาติของคุณค่า ตลอดมาจนกระทั่งถึงเรื่องของงานนี้ พุทธศาสนายอมรับความจริงทุกขั้นตอน ความจริงที่ว่า คนทั้งหลายจะต้องมีตัณหาเป็นธรรมดานี้ ก็ยอมรับด้วย แต่ในเวลาเดียวกันก็มองเห็นว่ามนุษย์มีความต้องการคุณภาพชีวิตอยู่ด้วย ซึ่งเป็นความต้องการที่แท้ของชีวิตเอง และในการต้องการคุณภาพชีวิตนี้ เขาก็ต้องการที่จะฝึกฝนพัฒนาตนให้ดียิ่งขึ้นไปด้วย เพราะฉะนั้น ในการเป็นอยู่ของมนุษย์ จริงอยู่ มนุษย์ย่อมมีตัณหา แต่ทำอย่างไรเราจะหันเหความต้องการนี้ให้เบนไปสู่ความต้องการคุณภาพชีวิตให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ แล้วให้การสนองความต้องการคุณภาพชีวิตนั้นเป็นไปเพื่อการพัฒนาตนต่อไป ความหมายที่เปลี่ยนไปนี้จะมีผลโยงไปถึงเรื่องอื่นๆ

ต่อไปอีก แม้แต่คำจำกัดความเกี่ยวกับ wealth หรือโภคทรัพย์ คำจำกัดความเกี่ยวกับสินค้าและบริการ คำจำกัดความเกี่ยวกับการแข่งขันและการร่วมมือ เป็นต้น เมื่อฐานความคิดต่างกันแล้ว มันก็ต่างกันไปหมด

ง. การแข่งขัน - การร่วมมือ

ขอยกมาพูดอีกเรื่องหนึ่ง คือ การแข่งขันและการร่วมมือ ในแง่ของเศรษฐศาสตร์ เขาบอกว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่จะมีการแข่งขันกัน แต่ในทางพุทธศาสนาบอกว่ามนุษย์นั้นมีธรรมชาติทั้งแข่งขันและร่วมมือ ยิ่งกว่านั้น ยังอาจจะแยกเป็นว่ามีความร่วมมือแท้และความร่วมมือเทียม

ความร่วมมือเทียมเป็นอย่างไร การแข่งขันกันเป็นเรื่องธรรมดา เมื่อเราแข่งขันกันเพื่อสนองความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน เราจะแข่งขันกันเต็มที่ เพราะต่างคนต่างก็อยากได้เข้ามาหาตัวให้มากที่สุด เพราะมันไม่รู้จักพอ มันไม่รู้อิ่ม มันไม่เต็ม ฉะนั้น ถ้าเอาเข้ามาที่ตัวเองได้มากที่สุด คนอื่นไม่ได้เลยก็เป็นการดี จึงต้องแข่งขันให้มากที่สุด เป็นเรื่องธรรมดา มนุษย์มีธรรมชาติแห่งการแข่งขันกัน เพราะเป็นไปตามธรรมชาติของความต้องการในแง่ที่หนึ่ง อย่างไรก็ตาม เราอาจจะเอาธรรมชาติของการแข่งขันนั้นมาใช้เป็นแรงจูงใจให้คนร่วมมือกัน เรียกว่าทำให้คนฝ่ายหนึ่งร่วมมือเต็มที่เพื่อจะแข่งขันกับอีกฝ่ายหนึ่ง โดยอาศัยการแข่งขันนั้นเองมาทำให้เกิดการร่วมมือกันขึ้น เช่นว่า เราอาจจะยั่วยุชักจูงให้ประชาชนมีชาตินิยม รวมหัวกันแอนตี้สินค้าจากต่างประเทศก็ได้ แต่ฐานของมันก็คือการแข่งขันทั้งสิ้น เอาการแข่งขันมายั่วยุทำให้เกิดการร่วมมือกันในระดับหนึ่งอย่างนี้ เราเรียกว่าความร่วมมือเทียม

อีกอย่างหนึ่งคือความร่วมมือแท้ ความร่วมมือแท้ก็คือ การร่วมมือกันในความพยายามที่จะสนองความต้องการคุณภาพชีวิต เมื่อต้องการคุณภาพชีวิตนั้น มนุษย์สามารถร่วมมือกันได้เพื่อช่วยกันแก้ปัญหาของมนุษย์เอง ฉะนั้น ธรรมชาติของมนุษย์นี้จึงมีทางที่จะฝึกให้ร่วมมือกันได้ และการฝึกฝนพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่ง ก็คือการที่จะหันเหให้มนุษย์เปลี่ยนจากการแข่งขันกันมาร่วมมือกันในการที่จะแก้ปัญหาของมนุษย์ เป็นอันว่า เพื่อคุณค่าแท้ มนุษย์ก็สามารถร่วมมือกันได้ แต่เพื่อคุณค่าเทียม มนุษย์จะแข่งขันกันสุดชีวิตจิตใจ เพื่อช่วงชิงตำแหน่งหรือล่าผลประโยชน์ นี่ก็เป็นเรื่องราวต่างๆ ที่ขอยกมาเพื่อเป็นตัวอย่างแสดงถึงความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ โดยเฉพาะก็คือธรรมชาติของความต้องการ

จ. สันโดษ - ค่านิยมบริโภค

จะขอแทรกเรื่องหนึ่งเข้ามา ซึ่งไม่ตรงกับประเด็นที่กำลังพูดโดยแท้จริง แต่สัมพันธ์กัน กล่าวคือ เราเคยมีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องสันโดษ ก็จึงอยากจะยกมาพูดในที่นี้ด้วย ความสันโดษนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องคุณภาพชีวิต เกี่ยวกับเรื่องความต้องการของมนุษย์ ที่แยกเป็นความต้องการประเภทที่ ๑ และความต้องการประเภทที่ ๒ ตามธรรมดาที่เราเห็นกันง่าย ๆ ก็คือ ถ้าคนใดสันโดษ ความต้องการของเขาก็น้อยกว่าคนไม่สันโดษ อันนี้เป็นธรรมดาแท้ๆ แต่ในกรณีที่ถูกต้อง ความสันโดษก็คือไม่มีความต้องการเทียม ไม่เห็นแก่ความต้องการประเภทเสพสิ่งปรนเปรอตน แต่เขาควรจะมีความต้องการคุณภาพชีวิต

การที่เราเข้าใจความหมายของสันโดษผิดพลาด ก็เพราะไม่ได้แยกเรื่องความต้องการ คนที่มีความสันโดษนั้น ยังต้องมีความต้องการ

คุณภาพชีวิตด้วย จึงจะเป็นความหมายที่ถูกต้อง จุดที่พลาดก็คือ เมื่อไม่รู้จักแยกประเภทความต้องการ ก็เลยพูดคลุมปฏิเสธความต้องการไปเลย คนสันโดษก็เลยกลายเป็นคนที่ไม่ต้องการอะไร อันนี้เป็นความผิดพลาดขั้นที่หนึ่ง ที่จริงแล้ว ความต้องการคุณค่าแท้คุณค่าเทียมยังนำไปสู่อีกสิ่งหนึ่งที่เรียกว่า ความขาดแคลนแท้ ความขาดแคลนเทียม แต่อันนี้เดี๋ยวจะมากไป ขอผ่านไปก่อน

หันกลับมาเรื่องความสันโดษ เรามีความเชื่อกันว่าคนไทยนี้สันโดษ แต่มีงานวิจัยแสดงผลออกมาว่าคนไทยมีค่านิยมบริโภคมาก เคยสังเกตหรือไม่ว่า ๒ อย่างนี้มันไปกันไม่ได้ มันขัดแย้งกันในตัว และเคยจับมาเข้าคู่เทียบกันหรือเปล่า มีความเชื่อว่าคนไทยนี้สันโดษ แต่พร้อมกันนั้นก็มีผลงานวิจัยออกมาว่าคนไทยมีค่านิยมบริโภคมาก ถ้าคนไทยสันโดษคนไทยจะไม่สามารถมีค่านิยมบริโภค ถ้าคนไทยมีค่านิยมบริโภค คนไทยจะไม่สามารถสันโดษ ฉะนั้น จะต้องผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ที่เราพูดได้อย่างหนึ่งก็คือ มีคำติเตียนว่า คนไทยสันโดษ ทำให้ไม่กระตือรือร้นไม่ขวนขวาย ไม่ดิ้นรน ทำให้ประเทศชาติไม่พัฒนา อันนี้ขอเรียกว่าเป็นคำกล่าวหา ทีนี้ก็มีคำพูดอีกด้านหนึ่งว่า คนไทยมีค่านิยมบริโภคคนไทยไม่ชอบผลิต ก็ขัดขวางการพัฒนาเช่นเดียวกัน ตกลงว่า มองแง่หนึ่ง คนไทยสันโดษ ก็ขัดขวางการพัฒนา อีกแง่หนึ่ง คนไทยมีค่านิยมบริโภค ก็ขัดขวางการพัฒนา แต่ที่แน่ๆ ก็คือว่า การที่เร้าความต้องการให้ชอบบริโภคมาก ไม่จำเป็นจะต้องทำให้เกิดการผลิตมากเสมอไป ฉะนั้น การที่มีความเชื่อกันในช่วงหนึ่งว่า จะต้องเร้าความต้องการให้คนอยากบริโภคให้มาก จึงจะทำให้คนพัฒนาประเทศชาติได้สำเร็จ แต่เสร็จแล้วปรากฏผล คือ คนไทยมีค่านิยมบริโภคมากโดยไม่ชอบผลิต เลยกลับทำให้เกิดผลเสียแก่การพัฒนาประเทศชาติหนักลงไปอีก เพราะมี

อะไรก็จะกินจะใช้ท่าเดียว แต่ไม่รู้จักทำ ประเทศอื่นเจริญอย่างไร เขามีอะไร ใช้อย่างไร เราก็อยากจะมีจะใช้บ้าง แล้วก็ภูมิใจที่มีที่ใช้อย่างเขา แต่ไม่ภูมิใจที่จะทำให้ได้อย่างเขา นี่แหละคือค่านิยมที่ขัดขวางการพัฒนาเป็นอย่างมาก มันเป็นเครื่องส่อแสดงว่า การเร้าความต้องการโดยไม่เข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ให้ถูกต้องนั้น จะไม่นำไปสู่ผลที่ต้องการอย่างแท้จริง การที่เราเร้าค่านิยมบริโภค ต้องการให้คนบริโภคมาก ไม่จำเป็นต้องทำให้เขาเกิดการผลิตขึ้น แต่จะทำให้เกิดการฟุ้งเฟ้อกู้หนี้ยืมสิน ทุจริต เพื่อการบริโภคได้มาก เป็นการพัฒนาที่ผิดพลาดอย่างมาก

เป็นไปได้ไหมว่า คนไทยอาจจะสันโดษจริง และคนไทยก็อาจจะมีค่านิยมบริโภคมากจริง โดยที่คนไทยสับเปลี่ยนหรือเคลื่อนจากความสันโดษมาสู่การมีค่านิยมบริโภค ถ้าเป็นอย่างนี้ก็หมายความว่า การนำเอาระบบเศรษฐกิจแบบตะวันตกเข้ามาใช้ในประเทศไทย หรือการนำเศรษฐศาสตร์แบบตะวันตกเข้ามาใช้ในประเทศไทยนั้น ได้นำมาใช้อย่างผิดพลาด ทำให้เกิดผลเสีย โดยที่แท้แล้ว ถ้าคนไทยมีความสันโดษจริง มันก็เป็นโอกาสว่าถ้าเราใช้สันโดษนั้นอย่างถูกต้อง เราจะสามารถส่งเสริมให้เกิดการผลิตขึ้นได้โดยต่อเนื่อง คือเดินหน้าจากความสันโดษนั้นมาสู่การผลิต เหมือนอย่างประเทศตะวันตกเมื่อเริ่มยุคอุตสาหกรรมใหม่ๆ ก็เริ่มความเจริญทางอุตสาหกรรมด้วย work ethic ที่เรียกกันว่า Protestant ethic

ระบบจริยธรรมโปรเตสแตนต์นี้สอนฝรั่งให้มีความเป็นอยู่แบบสันโดษ ให้ประหยัด ให้เป็นอยู่อย่างมัธยัสถ์ อย่างเขียมที่สุด เพื่อเอาเงินที่เก็บออมไว้มาลงทุน เพื่อจะได้ผลิตให้มากขึ้น รักงานและทำงานเพื่องาน ฉะนั้น คนในยุคที่เรียกว่าปฏิวัติอุตสาหกรรมในตะวันตกนั้น จะมีความ

เป็นอยู่อย่างสันโดษ แต่มีความต้องการในการผลิตมาก ก็จึงหันเหแรงงานของตัวเอง แทนที่จะใช้ในการบริโภคก็เอามาใช้ในการผลิต เพื่อสร้างสรรค์พัฒนาให้เกิดความเจริญทางอุตสาหกรรมขึ้น โดยนัยนี้ ถ้าหากว่าเราเดินทางถูก ก็หมายความว่าเรามีทุนดีอยู่แล้ว คือคนของเรามีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย ไม่เห่อในการบริโภค รู้จักประหยัดใช้น้อย เราก็สร้างเร้าความต้องการอีกแบบหนึ่งคือ ความรักงาน ความอยากทำให้สำเร็จ ให้เกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดการผลิตขึ้นมา ก็จะบรรลุผลในความเจริญทางอุตสาหกรรม เป็นต้น แต่ถ้าเราเข้าใจธรรมชาติของคนผิด แล้วใช้ระบบเศรษฐกิจนี้อย่างผิดพลาด ก็มาเร้าความต้องการในการบริโภค คนเกิดค่านิยมบริโภคขึ้น ไม่ผลิต ก็เลยทำให้เกิดความฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยอย่างเดียว เป็นผลเสียหายต่อเศรษฐกิจ อันนี้ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่ขอแทรกเข้ามา ฉะนั้น สันโดษนั้น ถ้าเข้าใจให้ถูกต้องก็คือว่า มันตัดความต้องการประเภทที่ ๑ คือ ความต้องการคุณค่าเทียม ตัดความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน แต่กลับมีความต้องการคุณภาพชีวิต ซึ่งจะต้องหนุนเสริมขึ้นไป

ในทางพุทธศาสนานั้น สันโดษจะต้องมาคู่กับความเพียรเสมอไป สันโดษเพื่ออะไร เพื่อจะได้ประหยัดแรงงานและเวลาที่จะสูญเสียไปในการที่จะปรนเปรอตน แล้วเอาแรงงานและเวลานั้นไปใช้ในการทำงานปฏิบัติหน้าที่เพื่อสร้างเสริมคุณภาพชีวิต สันโดษมีความมุ่งหมายอย่างนี้ นี่ก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์

ฉ. การผลิต

ที่จริงมีเรื่องจะต้องพูดอีกมากเกี่ยวกับการผลิต การผลิตนี้ก็เป็นเรื่องใหญ่ การพิจารณาเรื่องนี้ไม่ใช่เป็นเพียงการเข้าใจธรรมชาติของ

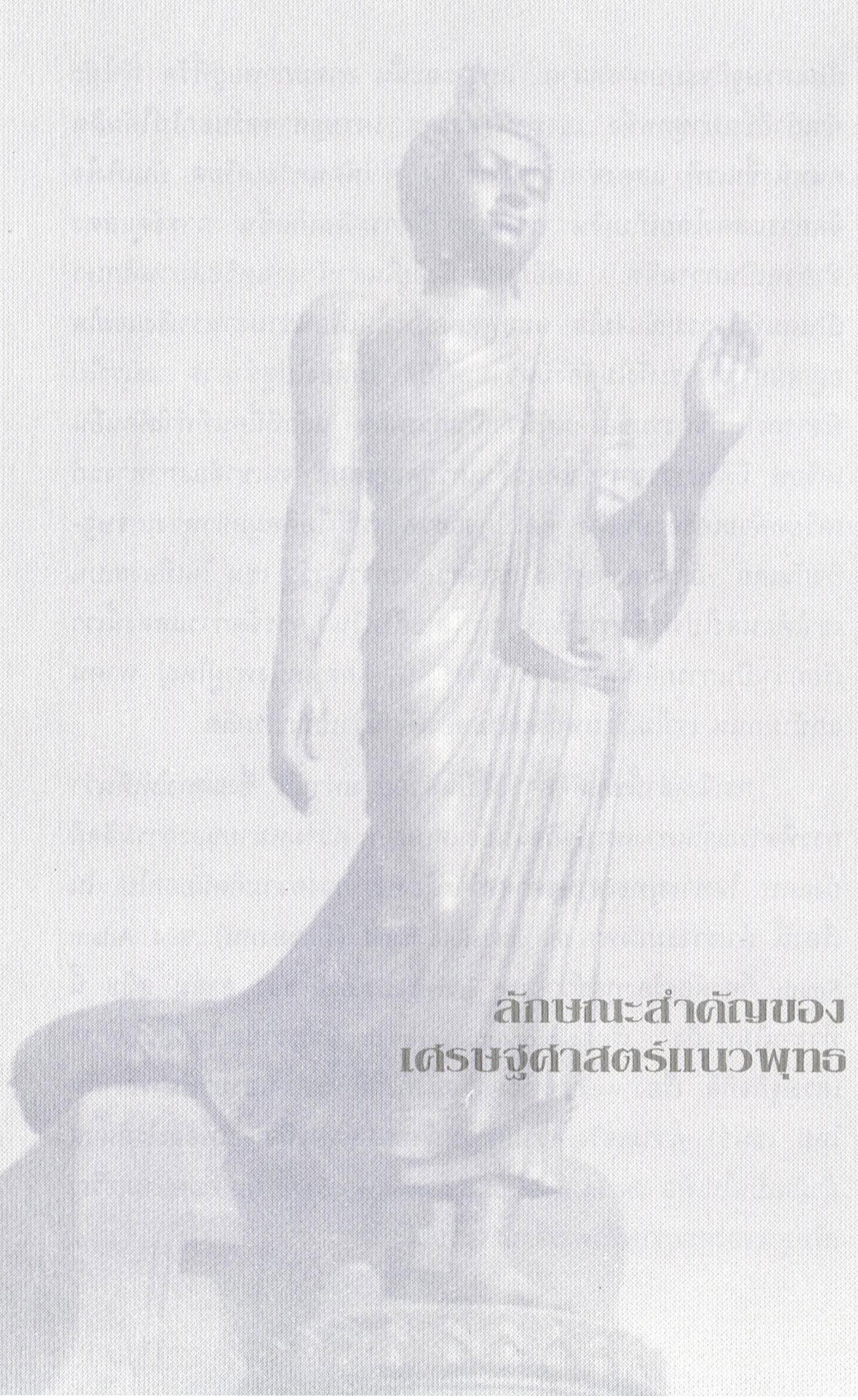
มนุษย์ แต่เป็นการพิจารณาธรรมชาติทั้งหมดในวงกว้าง ในทางเศรษฐศาสตร์ การผลิตเป็นคำพูดที่ลวงตาและลวงสมอง ในการผลิต เราคิดว่าเราทำอะไรให้เกิดขึ้นใหม่ แต่แท้ที่จริงนั้น มันเป็นการแปรสภาพ คือ แปรสภาพอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จากวัตถุอย่างหนึ่งไปเป็นวัตถุอีกอย่างหนึ่ง จากแรงงานอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง การแปรสภาพนี้เป็นการทำให้เกิดสภาพใหม่โดยทำลายสภาพเก่า เพราะฉะนั้น ในการผลิตนั้น ตามปกติจะมีการทำลายด้วยเสมอไป

ถ้าเศรษฐศาสตร์จะเป็นวิทยาศาสตร์ที่แท้จริงแล้ว จะคิดถึงแต่การผลิตอย่างเดียวไม่ได้ การผลิตแทบทุกครั้งจะมีการทำลายด้วยเสมอไป การทำลายในบางกรณีนั้นเรายอมรับได้ แต่การทำลายบางอย่างก็เป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ ฉะนั้น จึงมีข้อพิจารณาเกี่ยวกับการผลิตในทางเศรษฐกิจนี้ เช่นว่าการผลิตบางอย่างเป็นการผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย ซึ่งเราจะมีปัญหาว่าควรจะผลิตดีหรือไม่ ในบางกรณี เราอาจจะต้องมีการงดเว้นการผลิต และการงดเว้นการผลิตนั้นก็เป็นกิจกรรมที่เสริมคุณภาพชีวิตได้ด้วย ฉะนั้น ในเศรษฐศาสตร์แบบใหม่นี้ จะพิจารณาคนด้วยการผลิตหรือไม่ผลิตเท่านั้นไม่ถูกต้อง การไม่ผลิตอาจจะเป็นการกระทำหรือเป็นกิจกรรมที่ดีทางเศรษฐกิจก็ได้ เราจะต้องพิจารณาเรื่องการผลิตโดยแยกออกอย่างน้อยเป็น ๒ ประเภท คือ การผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย (เช่น การผลิตที่เป็นการทำลายทรัพยากรและทำให้สภาพแวดล้อมเสีย) กับการผลิตเพื่อการทำลาย (เช่น การผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์) มีทั้งการผลิตที่มีผลในทางบวก และการผลิตที่มีผลในทางลบ มีผลในทางเสริมคุณภาพชีวิต และในทางทำลายคุณภาพชีวิต

อีกประการหนึ่ง ในเศรษฐศาสตร์แบบยุคอุตสาหกรรมนี้ การผลิตมีความหมายแคบ มองเฉพาะในแง่ของการที่จะเอามาซื้อขายกันได้

เป็นเศรษฐกิจแบบการตลาด เพราะฉะนั้น อาตมภาพอยู่ที่วัด ทำโต๊ะ ทำเก้าอี้ขึ้นมาชุดหนึ่ง เอามานั่งทำงาน เศรษฐศาสตร์บอกไม่ได้ผลิต คนหนึ่งขึ้นเวที แสดงจำอวดตลกจี้เส้น ทำให้คนหายเครียด บันเทิงใจ จัดการแสดงโดยเก็บเงิน เราบอกว่ามีการผลิตเกิดขึ้น การจัดแสดงจำอวดเป็นการผลิต แต่อีกคนหนึ่งอยู่ในสำนักงานหรือสถานศึกษา เป็นคนที่มีอารมณ์แจ่มใส คอยพูดคอยทำให้เพื่อนร่วมงานร่าเริงแจ่มใส อยู่เสมอ จนกระทั่งไม่ต้องมีความเครียด ไม่ต้องไปดูจำอวด แต่เราไม่พิจารณาพฤติกรรมของคนผู้นี้ว่าเป็นการผลิต แล้วทีนี้คนที่ทำให้คนอื่นเครียด มีกิริยาวาจาที่ทำให้คนอื่นเครียดอยู่เสมอ จนเขาต้องหาทางแก้เครียดด้วยเครื่องบันเทิง คือไปดูจำอวด เราก็ไม่คิดมูลค่าทางเศรษฐ-กิจกันเลย อีกตัวอย่างหนึ่ง เขาจัดแสดงการฆ่าวัว เช่น ในเมืองสเปน เขาให้คนลงไปฆ่าวัวกระทิงให้คนดูโดยเก็บเงิน การจัดการแสดงนี้เราเรียกว่าเป็นการผลิตในทางเศรษฐกิจ แต่เด็กคนหนึ่งพาผู้ใหญ่ พาคนแก่ข้ามถนน เราไม่เรียกพฤติกรรมของเด็กนี้ว่าเป็นการผลิต

กรณีเหล่านี้ขอให้คิดดู นี่เป็นตัวอย่างเท่านั้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การพิจารณาในทางเศรษฐกิจนั้นยังแคบมาก ความหมายของการผลิตก็ยังแคบ ในทางพุทธเศรษฐศาสตร์จะต้องขยายวงความคิดนี้ออกไป ในเรื่องนี้ ถ้าเราจะมองหา the invisible hand (มือล่องหน) ของ Adam Smith ก็คงต้องร้องทุกข์ว่า the invisible hand ของ อาดัม สมิธ นี้ทำงานไม่ทั่วถึง เรื่อง economic growth คือความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจก็ดี เรื่อง wealth คือความมั่งคั่งก็ดี จะต้องเอามาพิจารณากันใหม่ เช่นว่า ความเจริญความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจนี้ เพื่ออะไรกันแน่ ถ้ามันเป็นไปเพื่อ the increase of the quality of life คือเพื่อความเจริญเพิ่มพูนของคุณภาพชีวิต ก็จึงน่าจะรับได้

ลักษณะสำคัญของ
เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ

๑. เศรษฐศาสตร์มัชฌิมา : การได้คุณภาพชีวิต

เมื่อมีความเข้าใจในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์แล้ว ก็จะขอชี้ถึงลักษณะสำคัญของเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ กล่าวคือ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธนี้มีลักษณะเป็นสายกลาง อาจจะเรียกว่าเศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา เพราะว่าระบบชีวิตของพุทธศาสนาที่เรียกว่ามรรคนั้น ก็มีชื่ออยู่แล้วว่ามัชฌิมาปฏิปทา องค์ของมรรคนั้นแต่ละข้อเป็นสัมมา เช่น สัมมาอาชีวะ การที่เป็นสัมมานั้นก็คือ โดยถูกต้อง โดยถูกต้องก็คือทำให้เกิดความพอดี ความเป็นมัชฌิมา หรือสายกลางนั้น ก็คือความพอดีนั่นเอง

ชูมากเกอร์บอกว่า เมื่อมีสัมมาอาชีวะ ก็ต้องมี Buddhist economics ต้องมีเศรษฐศาสตร์แบบพุทธ ขอพูดต่อไปว่า เมื่อมีสัมมาอาชีวะ ก็ต้องมีมิจฉาอาชีวะด้วยเช่นเดียวกัน เมื่อมีสัมมาอาชีวะ คือพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่ถูกต้อง ก็ต้องมีมิจฉาอาชีวะ คือพฤติกรรมทางเศรษฐกิจที่ผิดพลาดด้วยเช่นเดียวกัน ทีนี้ เศรษฐกิจที่ถูกต้องที่เป็นสัมมาก็คือเศรษฐกิจแบบทางสายกลาง หรือเศรษฐกิจแบบมัชฌิมาปฏิปทาในทางพุทธศาสนา จะมีข้อปฏิบัติที่เต็มไปด้วยเรื่องมัชฌิมา ความเป็นสายกลาง ความพอดี มัตตัญญุตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดี เต็มไปหมดตลอดจนสมตา เทียบกับที่เราใช้คำว่าสมดุล หรือดุลยภาพ คำเหล่านี้เป็นคำสำคัญในทางพุทธศาสนา

ที่ว่าเป็นสายกลาง เป็นมัชฌิมา มีความพอดี พอประมาณ ได้ดุลยภาพ อันนี้เป็นอย่างไร ความพอดีหรือทางสายกลางอยู่ที่ไหน **ความพอดี คือ จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน** อันนี้ขอให้พิจารณาดู ความพอดีหรือความเป็นทางสายกลางอยู่ที่ว่าคุณภาพชีวิตกับความพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่าเป็นการได้รับความพึงพอใจ

ด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต เมื่อถึงจุดนี้ก็จึงโยงกลับไปหาการบริโภคที่พูดมาเมื่อกี้นี้ว่า การบริโภคเป็นจุดยอดของเศรษฐกิจ

ขอทบทวนความหมายของการบริโภคอีกครั้งหนึ่ง ถ้าเป็นการบริโภคในทางเศรษฐศาสตร์ ก็หมายถึงการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ ซึ่งทำให้ได้รับความพึงพอใจสูงสุด แต่ในแบบพุทธ การบริโภคคือการใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ ซึ่งทำให้ได้รับความพึงพอใจโดยมีคุณภาพชีวิตเกิดขึ้น พอบริโภคปั๊บก็เกิดมีคุณภาพชีวิตขึ้น นั่นคือการบริโภคที่สำเร็จผล ถ้าบริโภคเฉยๆ ได้รับความพึงพอใจ จบ แค่นี้ไม่ถือว่าเป็นเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ เพราะไม่รู้จักเหตุผลของการบริโภค เมื่อบริโภคไป ได้รับความพึงพอใจหลงเพลินไป ก็เท่านั้น แต่พึงพอใจ อาจจะเกิดโทษแก่ชีวิตก็ได้ อย่างที่พูดเมื่อกี้ว่าทำให้เสียคุณภาพชีวิต ส่วนการได้คุณภาพชีวิตย่อมเป็นฐานสนับสนุนการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ต่อไป ทำให้ชีวิตมีความดีงามยิ่งขึ้น ฉะนั้นเศรษฐศาสตร์จึงไปสัมพันธ์กับการมีชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด โดยนัยนี้ ถ้าเศรษฐศาสตร์จะมีความหมายอย่างแท้จริง เศรษฐศาสตร์จะต้องมีส่วนในการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ในการทำให้มนุษย์มีความสามารถในการดำรงชีวิตที่ดีงาม มีความสุขสมบูรณ์ได้ดียิ่งขึ้นด้วย มิฉะนั้นเศรษฐศาสตร์จะมีไว้เพื่ออะไร

จุดยอดของเศรษฐศาสตร์ที่ว่าเมื่อกี้อยู่ที่การบริโภค เศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธจึงปรากฏตัวในหลักที่เรียกว่า **โภชเน มตฺตญฺญุตา** หลักนี้มีกล่าวอยู่เสมอ แม้แต่ในโอวาทปาติโมกข์ที่เราเรียกว่าหัวใจพุทธศาสนาก็ระบุไว้ว่า **มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ** ความรู้จักประมาณในการบริโภค รู้จักประมาณคือรู้จักพอดี ความพอประมาณคือความพอดี คำว่ามัตตัญญุตาคือความรู้จักพอดี เป็นหลักสำคัญกระจายอยู่ทั่วไป ใน

สัปปุริสธรรม ๗ ประการก็มี โดยเฉพาะในหลักการบริโภคจะมีมัตตัญ-ญุตานี้เข้ามาทันที

ตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธก็คือมัตตัญญุตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในการบริโภค หมายถึงความพอดีที่ให้คุณภาพของชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ ในคำสอนแสดงข้อปฏิบัติของพุทธ-ศาสนิกชน โดยเฉพาะพระสงฆ์ เมื่อจะบริโภคอะไรก็ต้องพิจารณาเหตุผลหรือความมุ่งหมายของการบริโภค ตามสูตรที่ว่า **ปฏิสงฺขา โยนิโส ปิณฺฑปาตํ...** พิจารณาทุกอย่างไม่ว่าจะบริโภคอะไร แต่เดี๋ยวนี้เราว่ากันเป็นมนต์ไปเลย ไม่รู้เรื่อง สวดจบเป็นใช้ได้ อันที่จริงนั้นท่านสอนว่าเวลาจะบริโภคอะไรก็ให้พิจารณา พิจารณาว่าอย่างไร พิจารณาว่า เราพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงบริโภคอาหาร **เนว ทวาย น มทาย น มณฺฑนาย** มิใช่เพื่อสนุกสนาน มิใช่เพื่อลุ่มหลง มัวเมา มิใช่เพื่อโก้หรูหราฟุ้มเฟือย **ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส** แต่บริโภคเพื่ออะไร เพื่อความสถิตดำรงอยู่ เพื่อความเป็นไปได้ของร่างกายนี้ เพื่อกำจัดทุกขเวทนาเก่าเพื่อป้องกันมิให้มีทุกขเวทนาใหม่ เพื่อความดำเนินชีวิตด้วยดี เพื่อเกื้อหนุนชีวิตอันประเสริฐ เพื่อเกื้อกูลต่อชีวิตที่ดีงาม เพื่อการอยู่ผาสุกเวลาบริโภคจะต้องเข้าใจความหมายอย่างนี้ และบริโภคให้ได้ผลตามความมุ่งหมาย แล้วความพอดีก็อยู่ที่นี่ ฉะนั้น อาตมภาพจึงบอกว่าความพอดีหรือสายกลางอยู่ที่คุณภาพชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจเพราะว่าผู้ที่เป็นชาวพุทธพิจารณาเข้าใจความหมายของการบริโภคว่าเพื่อความมีสุขภาพดี เพื่อเกื้อกูลต่อการมีชีวิตที่ดี เพื่ออยู่เป็นสุข ดังนั้น คุณภาพชีวิตคือสิ่งที่ต้องการในการบริโภค และบริโภคแล้วได้รับความพึงพอใจที่ได้คุณภาพชีวิตนั้น นี้คือความหมายของมัตตัญญุตาคือความพอดีที่ว่าเป็นทางสายกลาง

เป็นอันว่า กิจกรรมในทางเศรษฐกิจนี้ เป็น means คือ มรรคา ไม่ใช่เป็น end หรือจุดหมายในตัวเอง ผลที่ต้องการในทางเศรษฐศาสตร์ไม่ใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง แต่เป็นมรรคา คือ เป็นฐานสนับสนุนกระบวนการพัฒนาตนของมนุษย์ เพื่อชีวิตที่ดียิ่งขึ้น เพื่อให้เขาบริโภคอาหารแล้วไม่ใช่อิ่มเฉยๆ ไม่ใช่อิ่มแล้วพอ อร่อยๆ ก็จบ เสร็จกัน ไม่ใช่แค่นั้น แต่ให้เขาอิ่มเพื่อให้เขามีกำลังกาย มีกำลังความคิด จะได้ฟังได้พิจารณาในเรื่องที่เจริญปัญญาต่อไป ดังในเรื่องที่ยกมาเป็นตัวอย่างที่ว่า พระพุทธเจ้าให้คนจัดหาอาหารให้คนเข็ญใจรับประทาน รับประทานเสร็จแล้ว ไม่ใช่จบแค่นั้น แต่เพื่อให้เขาได้ฟังธรรมต่อไป มันก็เป็น means คือองค์มรรค

ในเมื่อหลักการมีอยู่อย่างนี้แล้ว ก็จะมีวิธีปฏิบัติปลีกย่อยที่แยกซอยออกไปอีก เช่น ในกรณีที่คนมีกินอยู่แล้ว เรากลับไม่สอนให้เขากินให้เต็มที่ ไม่สอนให้กินตามที่อยาก ยิ่งกว่านั้น บางครั้งยังมีการยกย่องพระบางองค์ที่ฉันมื้อเดียว กลายเป็นอย่างนั้นไป ถ้าเป็นเศรษฐศาสตร์ก็ต้องสรรเสริญคนที่กินให้มากที่สุด บริโภค ๔ มื้อ ๑๐ มื้อ คงยิ่งดีใหญ่ ในกรณีที่พอแก่ความต้องการคุณภาพชีวิต เรากลับสรรเสริญพระบางองค์ที่ฉันมื้อเดียว แต่ไม่ใช่การฉันมื้อเดียวนั้นเป็นจุดหมายนะ ถ้าฉันมื้อเดียวแล้วไม่ได้ทำอะไรให้เกิดผลจากการฉันมื้อเดียวก็ไม่ได้เรื่อง กลายเป็นเบียดเบียนตัวเองไปก็มี ฉะนั้น จะต้องพิจารณาโดยมีเงื่อนไข คือตั้งเป็นเงื่อนไขเพื่อให้พัฒนาตนได้ ในเรื่องนี้แม้แต่ชาวบ้านก็เหมือนกัน ไม่เฉพาะแต่พระ บางทีมาถืออุโบสถ งดอาหารในเวลาเลยเที่ยงไปแล้ว ไม่รับประทานในเวลาบ่าย เวลาค่ำ การงดกินอาหารที่ควรจะกินตามปกติกลับมีความหมายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีคุณค่า เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาคุณภาพชีวิต ฉะนั้น การบริโภคจึงเป็นกิจกรรมทาง

เศรษฐกิจเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต ซึ่งเป็นไปได้ทั้งในแง่บวกคือกิน และแง่ลบคือไม่กิน หมายความว่า ไม่กินก็เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจในทางที่จะเพิ่มคุณภาพชีวิตได้เหมือนกัน แล้วคนก็สามารถมีความพึงพอใจจากการงดกินได้ด้วย คือสามารถได้รับความพึงพอใจจากการไม่บริโภค แต่ได้รับคุณภาพชีวิต

ตามปกติเราต้องมีความพึงพอใจจากการบริโภค แต่ในหลายกรณี เรามีความพึงพอใจจากการไม่บริโภคหรือไม่ได้บริโภค อย่างไรก็ตาม การได้รับความพึงพอใจจากการงดการบริโภคอาจจะเกิดจากกิเลส เช่น มีมานะถือตัว จะแสดงให้เห็นว่าเรานี่เก่ง เรานี่แน่ จึงงดไม่รับประทานอาหาร แล้วรู้สึกภูมิพองในใจว่า เรานี่รับประทานอาหารมื้อเดียวได้ เราเก่ง แล้วก็พึงพอใจ แต่เป็นความพึงพอใจจากกิเลสคือมานะ เป็นเพียงการก้าวจากตัณหาขึ้นไปสู่มานะ ส่วนความพึงพอใจที่ถูกต้อง คือความพึงพอใจที่ว่า การกินน้อยลงหรือการอดอาหารครั้งนี้เป็นการฝึกหัดขัดเกลาตนเอง หรือเป็นส่วนที่ช่วยให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิต การที่เรางดการบริโภคครั้งนี้มันช่วยให้คุณภาพชีวิตของเราดีขึ้น ถ้าเกิดความพึงพอใจอย่างนี้ขึ้น ก็เป็นความพึงพอใจที่ถูกต้อง

ในกิจกรรมของมนุษย์ปุถุชนที่จะทำให้เกิดความพึงพอใจในการบริโภคนั้น คนจำนวนมากทีเดียว เมื่อบำบัดความต้องการ เช่น กินอาหารโดยมุ่งรสอร่อย แต่กลับทำให้เกิดอันตรายต่อชีวิตร่างกาย เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น กินสุราทำให้พอใจ แต่ทำให้เสียสุขภาพ ก่อการวิวาท เกิดอุบัติเหตุ หรือของบางอย่างอร่อย บริโภคมากเกินไป เกิดเป็นโทษต่อสุขภาพ หรือกินโดยไม่มุ่งคุณภาพ กินโดยไม่มุ่งคุณค่าอาหาร กินมาก เปลืองมาก บางทีกินมาก เปลืองมาก แต่กลับขาดธาตุอาหาร บางคนกินของดีเอร็ดอร่อยมากมาย แต่ต่อมาปรากฏว่าเป็นโรค

ขาดอาหาร ไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่มันก็เป็นไปแล้ว และไม่เท่านั้น แถมทำให้คนอื่นอดกินไปเสียด้วย ตัวเองก็ขาดธาตุอาหาร คนอื่นก็พลอยอดกิน เพราะตัวเองกินมากเกินไป ฉะนั้น ความพอใจไม่เป็นตัวตัดสินอรรถ-ประโยชน์ ถ้าความพอใจนั้นไม่มาพร้อมกับการได้คุณภาพชีวิต ความพึงพอใจบางครั้งกลับเป็นตัวการทำลายอรรถประโยชน์ เช่น ทำให้คนหลงมัวเมา ทำลายสุขภาพ เสียคุณภาพชีวิต เป็นต้น

ทางเศรษฐศาสตร์นั้นเขามีหลักอันหนึ่งว่า สินค้ามีอรรถประโยชน์โดยสามารถทำให้เกิดความพอใจแก่ผู้บริโภค เศรษฐศาสตร์เขาวางหลักไว้อย่างนี้ แต่มองในทางกลับกัน เราก็สรุปได้ว่า ถ้าอย่างนั้นก็บริโภคให้มาก กินเข้าไปเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจ แต่แล้วก็เกิดผลอย่างเมื่อกี้นี้ ผลบวกก็มี ผลลบก็มี ทำลายคุณภาพชีวิตก็มี อย่างนี้หรือเป็นอรรถประโยชน์ ทีนี้ถ้ามองในแง่พุทธเศรษฐศาสตร์ก็ต้องบอกว่า สินค้าและบริการมีอรรถประโยชน์ โดยสามารถทำให้เกิดความพอใจ ในการที่ได้เสริมคุณภาพชีวิตแก่ผู้บริโภค ต้องเติมต่อท้ายอย่างนี้ ฉะนั้น คำจำกัดความเรื่องสินค้า เรื่องบริการ โภคทรัพย์อะไรต่ออะไร ต้องเปลี่ยนใหม่ ไม่ใช่เปลี่ยนทั้งหมด แต่อาจจะต้อง modify ต้องมีการดัดแปลงกันมากบ้างน้อยบ้าง

๒. เศรษฐศาสตร์มัชฌิมา : ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น

ต่อไปก็คือความหมายอีกอย่างหนึ่งของความพอดี หรือมัชฌิมา ความหมายอีกอย่างหนึ่งของความพอดีหรือมัชฌิมานั้น คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น อันนี้เป็นหลักสำคัญเหมือนกัน เป็นหลักตัดสินพฤติกรรมมนุษย์ของพุทธศาสนา ไม่เฉพาะในการบริโภคเท่านั้น แต่ใน

ทุกกรณีทีเดียว เป็นมัชฌิมาก็คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ที่นี้ คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพุทธศาสนานั้นไม่ใช่เฉพาะคน เรามีหลักว่า **อหึสา สพฺพปาณานํ** แปลว่า ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง ซึ่งสมัยนี้เขาเรียกว่า eco-systems แปลกันว่า ระบบนิเวศ ระบบนิเวศนี้เป็นศัพท์ที่ค่อนข้างใหม่ หมายถึงระบบชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม

เมื่อมองในแง่ของพระพุทธศาสนาอย่างนี้ หลักการทางเศรษฐศาสตร์ก็เลยมาสัมพันธ์กับเรื่องระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่ว่า มีองค์ประกอบ ๓ อย่างสัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่ องค์ประกอบ ๓ อย่างนี้ คือ มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม ธรรมชาติในที่นี้ จำกัดวงแคบเข้ามาในความหมายของคำว่า eco-systems ซึ่งในภาษาไทยบัญญัติศัพท์ไว้ว่า ระบบนิเวศ หรือเรียกง่ายๆ ว่า ธรรมชาติแวดล้อม เศรษฐศาสตร์แนวพุทธนั้นต้องสอดคล้องกับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างครบวงจร การที่จะสอดคล้องกับกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างครบวงจร ก็ต้องเป็นไปโดยสัมพันธ์ด้วยดีกับองค์ประกอบทุกอย่างในระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ องค์ประกอบทั้งสามในการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้นจะต้องประสานเกื้อกูลกัน หมายความว่า องค์ประกอบเหล่านี้ประสานกันด้วย และเกื้อกูลต่อกันด้วย ในการดำรงอยู่ร่วมกันและก็เดินไปด้วยกัน ฉะนั้น พฤติกรรมในทางเศรษฐกิจของมนุษย์จะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือ ไม่ทำให้เสียคุณภาพชีวิตของตนเอง แต่ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาคุณภาพชีวิต เสริมคุณภาพชีวิตนั้น นี่เป็นการไม่เบียดเบียนตน และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คือไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคมและไม่ทำให้เสียคุณภาพของ eco-systems หรือระบบธรรมชาติแวดล้อม ปัจจุบันนี้ได้มีความตื่นตัวกันมากในประเทศที่พัฒนาแล้ว โดยพากันห่วงใยต่อพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของคน เช่น การใช้สารเคมี และการเผาผลาญเชื้อเพลิง

ซึ่งส่งผลในการทำลายสุขภาพตนเอง ทำลายสุขภาพผู้อื่น และทำลายสภาพแวดล้อม เข้าหลักว่า เบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งเป็นปัญหาใหญ่ของอารยธรรมมนุษย์

เมื่อพูดถึงองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ มนุษย์ ธรรมชาติ สังคม นี้ ก็มีเรื่องแทรกเข้ามา คือ เรื่องเทคโนโลยี ปัญหาอย่างหนึ่ง คือ เราเข้าใจเทคโนโลยีว่าอย่างไร ในความหมายของพุทธศาสนา หรือเฉพาะพุทธ-เศรษฐศาสตร์ว่า เทคโนโลยีคืออะไร เนื่องจากเวลาหมดแล้วจึงขอรวบรัดว่า ในความหมายของพระพุทธศาสนา เทคโนโลยี คือ **เครื่องมือขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์** หมายความว่าอย่างไร เรามีมือ มีเท้า มีหู มีตา มีจมูก มีลิ้น มีกาย มีใจ เรามีอินทรีย์ แต่อินทรีย์ของเรามีขีดความสามารถจำกัด เราต้องการจะตอกตะปูตัวหนึ่ง เราต้องการเดินทางไปยังสถานที่แห่งหนึ่ง เราจะเดินก็ช้า เราจะเอามือตอกตะปู ก็เจ็บแย่ แล้วจะทำอย่างไร เราก็เลยต้องผลิตค้อนขึ้นมา ค้อนก็มาช่วยขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ ทำให้มือของเราสามารถทำงานได้ผลดียิ่งขึ้น ตอกตะปูได้สำเร็จ เราขยายวิสัยของเท้า จะเดินทางก็มีรถยนต์ ต่อมาก็มีเครื่องบิน ตาของเราเห็นได้จำกัด ของเล็กนักก็มองไม่เห็น เราก็สร้างกล้องจุล-ทรรศน์ขึ้นมา ทำให้สามารถมองเห็นจุลินทรีย์ตัวเล็กๆ ได้ ตาของเรามองไปได้ไกลไม่พอที่จะเห็นดวงดาวซึ่งอยู่ไกลมาก ดูเล็กเกินไป บางดวงก็ไม่เห็น เราก็สร้างกล้องโทรทรรศน์ขึ้นมา มองไปเห็นสิ่งเหล่านั้นได้ ปัจจุบันนี้ เราก็สามารถขยายวิสัยแห่งสมองของเราออกไป โดยสร้างเครื่องคอมพิวเตอร์ขึ้นมา รวมความว่าเทคโนโลยีเป็นเครื่องขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์

ในยุคปัจจุบันนี้ เราขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ด้วยวิธีการทางวัตถุ ทำให้เกิดความเจริญในระบบอุตสาหกรรมขึ้นมา แต่ในสมัยโบราณ ยุคหนึ่ง คนเอียงสุดไปทางจิต ก็ได้พยายามขยายวิสัยแห่งอินทรีย์โดยทาง

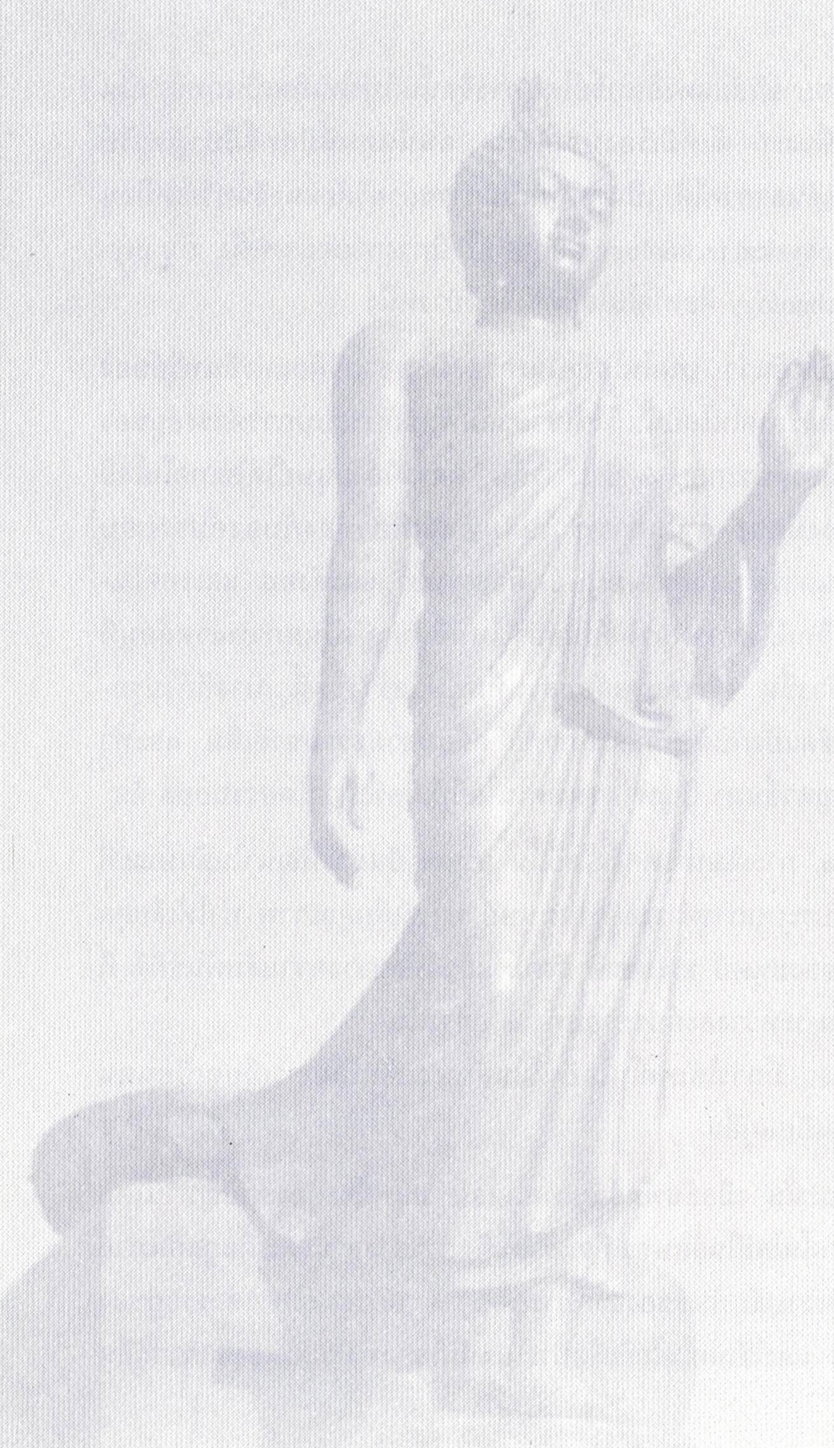
จิต การขยายวิสัยแห่งอินทรีย์โดยทางจิตนั้นก็ทำให้เกิดเป็นฤทธิ์ เป็นอภิญญาขึ้นมา ดังที่มีเรื่องบอกไว้ว่า คนนั้นคนนี้มีฤทธิ์มีปาฏิหาริย์ เหาะเหินเดินอากาศได้ เป็นต้น ก็เป็นการขยายวิสัยแห่งอินทรีย์เหมือนกัน เป็น physical technology คือเทคโนโลยีทางกายอย่างหนึ่ง กับ psychical technology คือเทคโนโลยีทางจิตอย่างหนึ่ง

เป็นอันว่า เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์ และเทคโนโลยีนั้นก็ได้เข้ามาสัมพันธ์กับระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่มีองค์ประกอบ ๓ ประการนั้น กล่าวคือ มนุษย์ได้ใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือของตนในการเข้าไปสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบส่วนอื่นในการดำรงอยู่ของมนุษย์ คือธรรมชาติและสังคม และเทคโนโลยีนี้ก็เกิดเป็นสภาพแวดล้อมอย่างใหม่ขึ้นมา เป็นสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น สภาพแวดล้อมส่วนที่มนุษย์สร้างขึ้นนี้ บางทีก็ไปรุกรานหรือขัดแย้งกับสังคมและสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติเดิม และทำให้เกิดปัญหาขึ้นมา ปัญหาทางเทคโนโลยีที่เกิดขึ้น ว่าโดยรวบยอด คือ

๑. การพัฒนาเทคโนโลยีนั้น อาจจะเป็นการพัฒนาในลักษณะที่ขัดแย้งกับระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์ ทำให้เสียคุณภาพ ทำให้เสียดุลในระบบของมนุษย์ ธรรมชาติ สังคม แล้วก็ขัดขวางความสัมพันธ์ที่ดี ที่เกื้อกูลกัน ระหว่างองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่างนั้น

๒. มีการใช้เทคโนโลยีนั้นในลักษณะที่เป็นการเบียดเบียนตนและเบียดเบียนผู้อื่น

ฉะนั้น เมื่อสัมพันธ์กับเทคโนโลยี มนุษย์จะต้องแก้ปัญหานี้โดยพัฒนาเทคโนโลยีในลักษณะที่จะทำให้เกิดการประสานและเกื้อกูลกันภายในระบบความสัมพันธ์ขององค์ประกอบ ๓ อย่างแห่งการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้น และใช้เทคโนโลยีเพื่อประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น

สรุป

อาตมภาพพูดเลยเวลาไปแล้ว แต่ยังมีข้อสำคัญๆ ที่ค้างอยู่อีกสิ่งหนึ่งที่ขอย้ำไว้ก็คือ ให้เห็นว่าผลได้ที่ต้องการในทางเศรษฐศาสตร์นี้ไม่ใช่จุดหมายในตัวของมันเอง แต่เป็น means คือมรรคา ส่วน end คือจุดหมายของมัน ก็คือการพัฒนาคุณภาพชีวิต และการพัฒนามนุษย์ ฉะนั้นเศรษฐศาสตร์ในทัศนะของพระพุทธศาสนา จึงถือว่ากิจกรรมทางเศรษฐกิจและผลของมันเป็นฐาน หรือเป็นอุปกรณ์ที่จะช่วยสนับสนุนการมีชีวิตที่ดีงาม และการพัฒนาตน พัฒนาสังคมของมนุษย์

ขอก้าวเลยไปสู่การสรุปเรื่องที่อาตมาเล่าให้ฟังในตอนต้น ว่าพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดคนเข็ญใจนั้นมีแง่พิจารณาหลายเรื่องในทางเศรษฐกิจ เช่นว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดคนเข็ญใจ ลงทุนเดินทาง ๔๘ กิโลเมตร เป็นการคุ้มค่าไหมในทางเศรษฐกิจที่จะไปโปรดคนเข็ญใจคนหนึ่ง ข้อนี้นักเศรษฐกิจก็อาจจะพิจารณาว่าคุ้มหรือไม่คุ้ม ดังนี้เป็นต้น แต่ในที่นี้เราจะไม่วิเคราะห์ จะขอพูดเพียงนิดเดียว

ประเด็นสำคัญก็คือ เป็นอันเห็นได้แล้วว่า พระพุทธศาสนาถือว่าเศรษฐกิจมีความสำคัญมาก ไม่เฉพาะในแง่ที่ว่าสัมมาอาชีวะเป็นองค์หนึ่งในมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น แต่จากเรื่องนี้เราจะเห็นว่า ถ้าท้องหิวคนจะฟังธรรมไม่รู้เรื่อง ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงให้เขากินข้าวเสียก่อน เศรษฐกิจจึงมีความสำคัญมาก แต่ในทางกลับกัน การได้บริโภคหรือความพรั่งพร้อมในทางเศรษฐกิจก็ไม่ใช่จุดหมายในตัว แต่มันเป็นฐานสำหรับการพัฒนามนุษย์ เป็นฐานที่จะให้มนุษย์ได้คุณภาพชีวิต ได้สิ่งที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นไป เช่น นายคนเข็ญใจนี้ได้กินอาหารแล้ว เขาก็ได้ฟังธรรมต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น การสร้างความพรั่งพร้อมในทางเศรษฐกิจก็เป็นภารกิจสำคัญที่จะต้องทำ แต่เราจะต้องให้ความเจริญก้าวหน้าพรั่งพร้อมทางเศรษฐกิจนั้นสัมพันธ์กับจุดหมาย ให้เป็นไปเพื่อจุดหมาย คือให้

เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งทำให้มนุษย์พร้อมที่จะพัฒนาศักยภาพ สร้างสรรค์หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงาม เราจึงเรียกว่าเศรษฐศาสตร์และเศรษฐกิจเพื่อคุณภาพชีวิต

ในพระพุทธศาสนามีหลักอรรถ หรืออัตถะ ๓ แปลอย่างง่ายๆ ว่า ประโยชน์เบื้องต้น ประโยชน์ท่ามกลาง และประโยชน์สูงสุด หรือจุดหมายเบื้องต้น จุดหมายท่ามกลาง และจุดหมายสูงสุด จุดหมายเบื้องต้นก็คือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ทันตาเห็น เป็นประโยชน์ที่มีความมั่นคงเพียงพอทางเศรษฐกิจรวมอยู่เป็นข้อสำคัญ แต่ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจหรือจุดหมายทางเศรษฐกิจนี้ จะต้องประสานและเกื้อกูลต่อจุดหมายอีก ๒ อย่างที่สูงขึ้นไป คือ สัมปรายิกัตถะ อันเป็นประโยชน์ในทางจิตใจ ในทางคุณธรรม ในทางคุณภาพชีวิต และปรมัตถ์ คือจุดหมายสูงสุด ได้แก่ ความเป็นอิสระของมวลมนุษย์ที่ภายในชีวิตจิตใจของแต่ละคน

ในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุผลอย่างนี้ เศรษฐศาสตร์จะต้องมองตนเองในฐานะเป็นองค์ประกอบร่วม ในบรรดาวิทยาการและองค์ประกอบต่างๆ ที่อิงอาศัยและช่วยเสริมกันและกัน ในการแก้ปัญหาของมนุษย์ เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ สิ่งสำคัญที่เศรษฐศาสตร์จะต้องทำก็คือการหาจุดสัมพันธ์ของตนกับวิชาการแขนงอื่นๆ ว่าจะร่วมมือกับเขาที่จุดไหนในวิชาการนั้นๆ จะส่งต่อรับช่วงงานกันอย่างไร เช่น ในเรื่องการศึกษา เศรษฐศาสตร์จะสัมพันธ์หรือร่วมมือกับการศึกษาเพื่อแก้ปัญหาของมนุษย์ที่จุดไหน เช่นว่า การศึกษาอาจจะสอนให้มนุษย์รู้จักคุณค่าแท้คุณค่าเทียม รู้จักคิด รู้จักพิจารณาว่า อะไรเป็นคุณภาพชีวิต อะไรไม่เป็นคุณภาพชีวิต แล้วก็มาช่วยกันร่วมมือกับเศรษฐศาสตร์ในการที่จะพัฒนามนุษย์ขึ้นไป

ประการสุดท้าย กิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้น เป็นกิจกรรมที่ครองเวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของมนุษย์ เวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของมนุษย์นั้นใช้ไปในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริงในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดี การแจกจ่ายก็ดี เป็นกิจกรรมในการสร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม เราสามารถทำให้กิจกรรมในทางเศรษฐกิจทุกอย่างเป็นกิจกรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ตลอดเวลา และนี่เป็นทางหนึ่งที่จะทำให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าที่แท้จริงในการที่จะแก้ปัญหาของมนุษย์ คือให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกกิจกรรมเป็นกิจกรรมในการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตไปด้วยพร้อมกัน และเมื่อว่าให้ถูกแท้ กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ปฏิบัติอย่างถูกต้อง ย่อมเป็นกิจกรรมที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและพัฒนาศักยภาพอยู่แล้วในตัว อันนี้ก็ถือว่าเป็นสาระสำคัญของเรื่องเศรษฐศาสตร์แนวพุทธที่พูดมาเฉพาะหัวข้อใหญ่ใจความบางเรื่อง

วันนี้ ท่านทั้งหลายได้มาพร้อมใจประชุมกันจัดงาน ด้วยความรำลึกถึง ด้วยความรู้สึกในพระคุณความดีของท่านศาสตราจารย์ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ผู้เป็นอดีตอธิการบดีของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นี้ ซึ่งตามผลงานของท่าน เท่าที่อาตมภาพได้เคยอ่าน ก็แสดงว่าท่านเป็นผู้มีความสนใจจริยธรรมในทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ท่านต้องการให้การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นไปอย่างมีจริยธรรม ท่านได้ดำรงตำแหน่งที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของประเทศชาติ เป็นผู้บริหารธนาคารแห่งชาติหรือธนาคารแห่งประเทศไทย ในทางการศึกษา ก็เป็นอดีตอธิการบดีของมหาวิทยาลัยแห่งนี้ เป็นผู้ได้ทำคุณประโยชน์ไว้แก่ชาติเป็นอันมาก ตัวท่านเองก็มีเกียรติคุณว่าเป็นนักเศรษฐศาสตร์ที่มี

จริยธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริต ได้ทำงานด้านนี้มาด้วยดีจนมีกิตติคุณได้รับความเคารพนับถือ

ครั้งหนึ่ง ท่านศาสตราจารย์ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้เขียนบทความแสดงความเจริญแห่งคณะเศรษฐศาสตร์ และความเจริญแห่งเศรษฐศาสตรบัณฑิต โดยยกเอาพุทธพจน์ที่เป็นเครื่องอุดหนุนกำลังใจให้เศรษฐศาสตรบัณฑิตทั้งหลาย เจริญด้วยพละ หรือพลัง ๔ ประการ พลัง ๔ ประการนี้ คือ **ปัญญาพละ** กำลังปัญญา **วิริยพละ** กำลังความเพียร **อนวัชชพละ** กำลังความสะอาด ซื่อสัตย์ สุจริต และ **สังคหพละ** กำลังความสงเคราะห์ การยึดเหนี่ยวน้ำใจคน บำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น หรือมีมนุษยสัมพันธ์ พลังทั้ง ๔ ประการนี้ ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นเครื่องทำให้คนเราเกิดมีความแกล้วกล้าในการที่จะดำเนินชีวิต ในการปฏิบัติกิจหน้าที่ทั้งหลาย ทำให้ขจัดความกลัวนานัปการไปได้ คิดว่าท่านศาสตราจารย์ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ก็ได้ปฏิบัติตามหลักของพลัง ๔ ประการนี้มาแล้ว ถ้าท่านที่เคารพนับถือในท่านอาจารย์ ดร. ป๋วย มาร่วมใจกันในการที่จะดำเนินตามในเรื่องพลัง ๔ ประการ ที่เป็นธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์สุขส่วนรวมตลอดกาลนาน

อาตมภาพได้แสดงปาฐกถาธรรมมาก็พอสมควรแก่เวลา ขอให้งานที่ร่วมกันจัดครั้งนี้ ซึ่งแสดงถึงน้ำใจที่มีคุณธรรม คือ ความกตัญญู-กตเวทีและความสามัคคี เป็นต้น จงเป็นเครื่องชูกำลังใจให้ทุกท่านมีความพรั่งพร้อมในการที่จะบำเพ็ญกิจหน้าที่ เพื่อประโยชน์สุขทั้งส่วนตัวและส่วนรวมสืบต่อไปชั่วกาลนาน เทอญ.

BUDDHIST ECONOMICS

by

P.A. Payutto
(Phra Dhammapitaka)

Translated by J.B. Dhammavijaya

Preface

The National Identity Board realizes that "economy" is an important factor for national development, as it is believed that well-developed national economy will result in better quality of life of the people at all levels. Thus, the emphasis of national development has been placed upon economic development, which has, by and large, brought prosperity to Thailand.

The National Identity Board has the pleasure to present a publication of lecture entitled "Buddhist Economics" by Tan Jow Khun Phra Dammapitaka (P.A. Payutto) while he was holding the official title of Phra Debvedi (Bhikkhu Payutto). It presents the principles of Buddhism in connection with the intricate relations between economy and peaceful ways of living. It is hoped that this will benefit the readers, enabling us to apply the Buddhist aspects to the ways we conduct our lives amidst the economic prosperity of the present day.

The National Identity Board wishes to express utmost gratitude towards the wisdom of the Buddha. The National Identity Board is also deeply grateful to Phra Dhammapitaka (P.A. Paytto) and J.B. Dhammavijaya.

The National Identity Board
September 1994

Translator's Foreword

These days Buddhist meditation techniques are well-known in the West and Buddhist insights into the human condition are, at least in academic circles, exerting a growing influence. Unfortunately the popular image of Buddhism is often an overly-austere one and many people still consider it to teach a denial or escape from worldly concerns into a private, hermetic realm of bliss. However, if we take the trouble to go to the words of the Buddha himself, we find a full and rich teaching encompassing every aspect of human life, with lots of practical advice on how to live with integrity, wisdom and peace in the midst of a confusing world. Perhaps it is time for such teaching to be more widely disseminated.

In this small volume, Tan Jow Khun Phra Debvedi (Bhikkhu Payutto)* offers a Buddhist perspective on the subject of economics. While not seeking to present a completely comprehensive Buddhist economic theory, he provides many tools for reflection, ways of looking at economic question based on a considered appreciation of the way things are, the way we are. I hope that by making this work available in English it may go at least a short way towards resolving what has been called the current 'impasse of economics', and to awaken readers to the wide-reaching contemporary relevance of the timeless truths that the Buddha discovered and shared with us.

J.B. Dhammavijaya

Bangkok
August 1994

---

* In 1993 Tan Jow Khun Phra Debvedi (Bhikkhu Payutto)'s official title was changed to Phra Dhammapitaka in recognition of his service to the Buddhism.

Preface

The National Identity Board has requested permission to print and disseminate the Dhamma discourse entitled "Buddhist Economics" both in its original Thai version and its English translation. I would like to express my appreciation of their wish to do so.

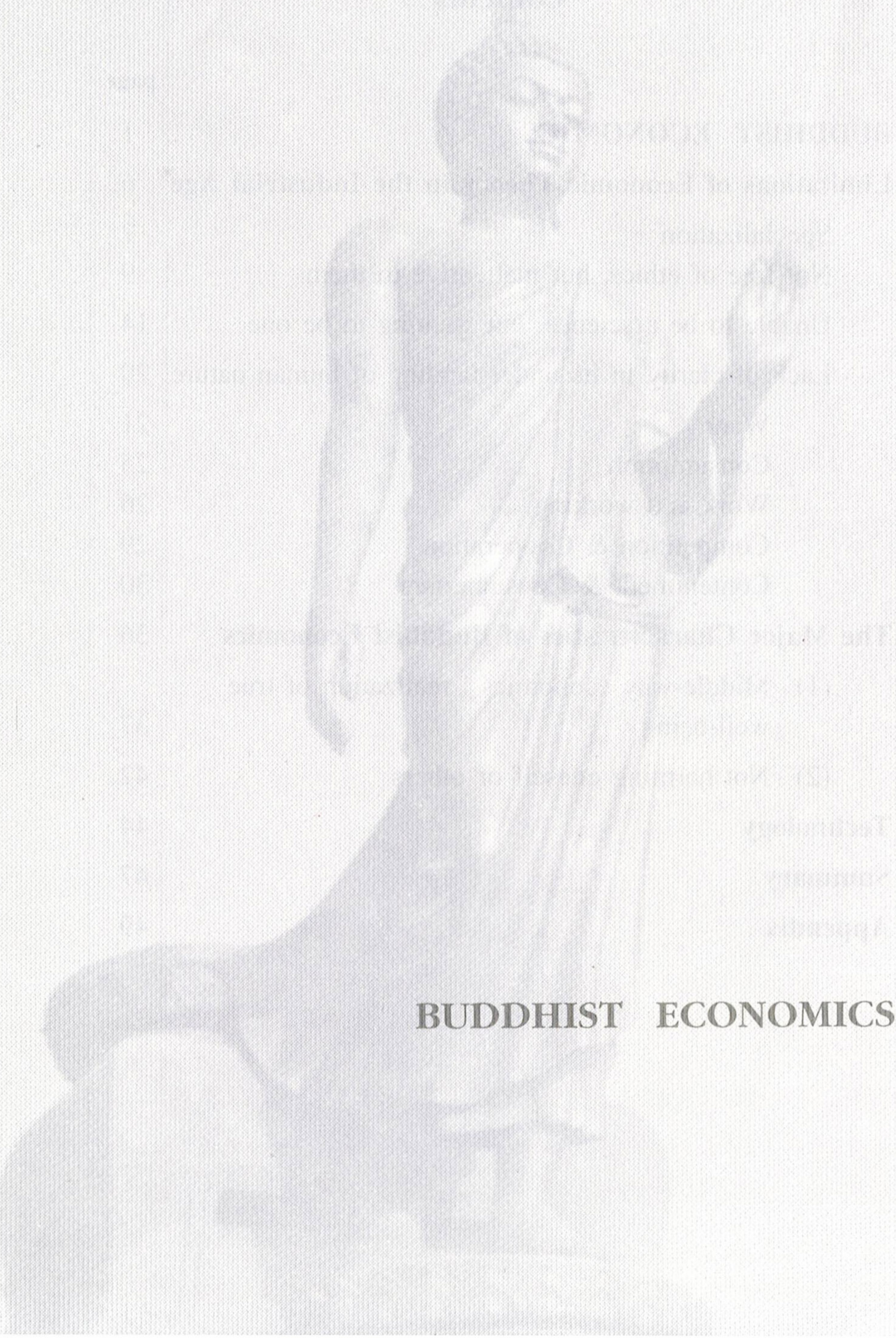
"Buddhist Economics" was originally delivered at Thammasat University on 9 March 1988 and was subsequently edited for publication and printed by the Komol Keemthong Foundation in August of that year. Some time later, J.B. Dhammavijaya read the talk and was inspired of produce an English translation which he presented to the author. It was printed by the Buddhadhamma Foundation in May 1992. The request by the National Indentity Board to print the two versions together in one volume for the first time should be of benefit to students, facilitating a more convenient comparison of the two texts.

I much appreciate the wholesome intentions and concerted efforts of the National Identity Board which has led to the publication and dissemination of "Buddhist Economics". I hope that this book will encourage academic discourse on the subject and the spreading of an authentic understanding of economics that will contribute to an alleviation of contemporary problems, and be conducive to the long-lasting welfare and happiness of society.

Phra Dhammapitaka (P. A. Payutto)

27 July 1994

Contents

BUDDHIST ECONOMICS

In a discussion of Buddhist economics the first question that arises is whether such a thing as Buddhist economics actually exists, or whether it is even a possibility. At present the economics that we are acquainted with is a Western one. When talking of economics or matters pertaining to it, we use a Western vocabulary and we think within the conceptual framework of Western economic theory. It is difficult to avoid these constraints when coming to talk about a Buddhist economics. So perhaps we will find ourselves in fact discussing Buddhism with the language and concepts of Western economics. At any rate, by reflecting on this matter we may at least get some food for thought. Even if it is not a true Buddhist economics that is put forth here, it may provide some Buddhist perspectives on things that may be usefully employed in economics.

In the mid-'70's a Western economist, E.F. Schumacher, wrote a book called "Small is Beautiful", the fourth chapter of which dealt with the subject of Buddhist economics. The book as a whole, but especially that chapter, gave many people, both in the East and the West, an interest in those aspects of the Buddhist teachings that relate to economics. We owe a debt of gratitude to Mr. Schumacher for creating that interest. However, if we consider the point more deeply, we may see that both the writing of "Small is Beautiful", and the subsequent interest in Buddhist economics shown by Western academics, took place in response to a crisis. At the present time, Western academic disciplines and conceptual structures have reached a point which many feel to be a dead end, or if not, at least a turning point demanding new paradigms of thought and methodology. It is felt that the presently existing disciplines are unable to completely resolve the problems now facing the world – new ways must be found. Such feelings have prompted a number of people to search for ways of thought outside of their own disciplines, which has led in turn to the interest in Buddhism and other traditional Asian philosophies which is so apparent at this time.

In his essay on Buddhist economics Mr. Schumacher looks to the Buddhist teaching of the Noble Eightfold Path to make his case. He affirms that the inclusion of the factor of Right Livelihood in the Eightfold Path, in other words the Buddhist way of life, indicates the necessity of a Buddhist economics. This is Mr. Schumacher's starting point. However the nature of his views, and of Buddhist economics as he sees it, are subjects that I would like to leave for the moment.

I would first like to relate a story that appears in the Buddhist scriptures. In fact it is an event which took place in the Buddha's lifetime. It indicates many things about Buddhist economics, which the reader may be able to work out for himself. The story goes like this: one morning while the Buddha was residing in the *Jetavana* monastery near the city of *Sāvatthī*, he was able to perceive with his psychic powers that the spiritual faculties of a certain poor peasant living near the city of *Āḷavī* were mature enough for him to understand the teachings, and that he was ripe for enlightenment. It would be appropriate to go to teach him. So later that morning the Buddha set off walking to *Āḷavī*, some 30 *yojanas* (about 48 km.) away. The inhabitants of *Āḷavī* held the Buddha in great respect and on his arrival warmly welcomed him. Eventually a place was prepared for everyone to gather together and listen to a discourse. However, as the Buddha's particular purpose in going to *Āḷavī* was to enlighten this one poor peasant, he waited for him to arrive before starting to talk.

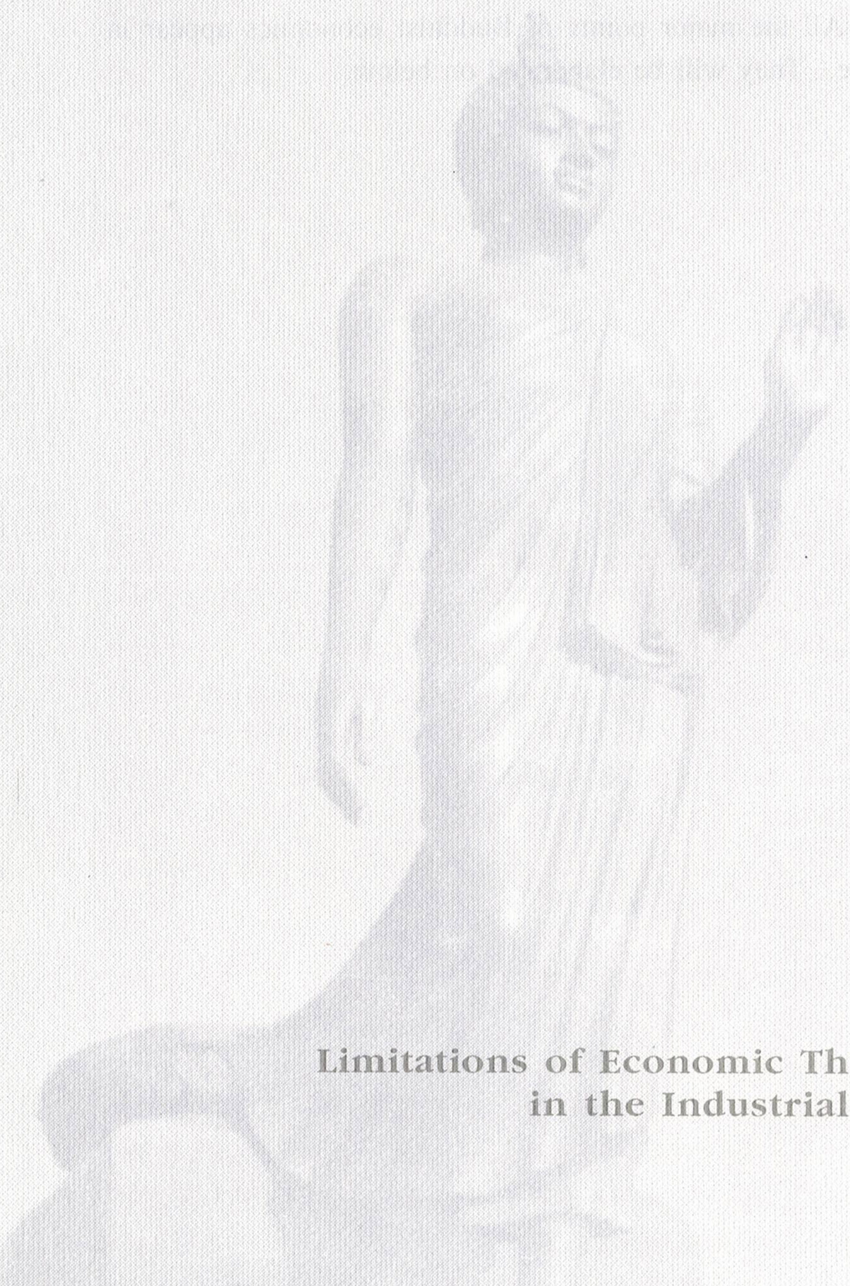
The peasant heard the news of the Buddha's visit, and since he had already been interested in the Buddha's teaching for some time he wanted to go and listen to the discourse. But it so happened that one of his cows had just disappeared. He wondered whether he should go and listen to the Buddha first and look for his cow afterwards, or to look for the cow first. He decided to look for the cow first and quickly set off into the forest to search for it. Eventually the peasant found his cow and drove it back to the herd, but by the time everything was as it should be, he was very tired. The peasant thought to himself,

"time is getting on, if I go back home first it will waste a lot of time. I'll just go straight into the city to listen to the Buddha's discourse." Having made up his mind, the poor peasant started walking into *Āḷavī*. By the time he arrived at the place set up for the talk, he was exhausted and very hungry.

When the Buddha saw the peasant's condition he asked the city elders to arrange some food for the poor man. When the peasant had eaten his fill and was refreshed the Buddha started to teach and while listening to the discourse the peasant realized the fruit of 'Stream Entry', the first stage of enlightenment. The Buddha had fulfilled his purpose in travelling to *Āḷavī*.

After the talk was over the Buddha bade farewell to the people of *Āḷavī* and set off back to the *Jetavana* monastery. During the walk back the monks who were accompanying him started to critically discuss the day's events. "what was that all about? The Lord didn't quite seem himself today. I wonder why he got them to arrange food for the peasant like that, before he would agree to give his discourse." The Buddha, knowing the subject of the monks' discussion turned back towards them and started to tell them his reasons, and at one point in his explanation the Buddha said, "when people are overwhelmed, and in pain through suffering, they are incapable of understanding Dhamma." Then the Buddha went on to say that hunger is the most severe of all illnesses and that conditioned phenomena provide the basis for the most ingrained suffering. Only when one understands these truths will one realize the supreme happiness of *Nibbāna*.

All the major points of Buddhist economics appear in this tale. They will be elaborated on below.

Limitations of Economic Theory in the Industrial Age

(1) Specialization

At the present time economists consider economic activity in isolation, without reference to other forms of human activity or to other academic disciplines. This specialization is one of the characteristics of development in the Industrial Age. Consequently, when looking at human activity, economists try to eliminate all non-economic aspects or standpoints from their considerations and concentrate on a single perspective: that of their own discipline. The isolation of economic questions from their wider context may be taken to be the primary cause of many of the problems that currently beset us.

In Buddhism, economics is not separated from other branches of knowledge and experience. In efforts to remedy the problems of the human race, economic activities are not abstracted from activities in other fields. Economics is not seen as an independent, self-contained science but as one of a number of inter-dependent disciplines working within the whole social/existential matrix. Ostensible economic activities are looked at from a number of different perspectives. Advertising may be taken as an example; speaking in purely economic terms, advertising consists of methods used to persuade people to buy things. It leads to a rise in sales but as costs are increased makes goods become more expensive. But advertising is also bound up with popular values: advertisers must draw on common aspirations, prejudice and desires in order to produce advertisements that are appealing. Social psychology is employed to utilize popular values for economic ends. Advertising also has an ethical significance because of its repercussions on the popular mind. The volume of advertising may cause an increase in materialism, and inappropriate images or messages may harm public morality.

On the political plane, decisions have to be made regarding policy on advertising—should there be any control, and if so, of what kind? How is one to achieve the proper balance between moral and economic concerns? Education is also involved. Ways may have to be found to teach people to be aware of how advertising works, to reflect on it, and to consider how much of it is to be believed. Good education should seek to make people more intelligent in making decisions about buying goods. So the subject of advertising demonstrates how activities prevalent in society may have to be considered from many perspectives, all of which are inter-related.

Specialization can be a great benefit so long as we don't lose sight of our basic goal. The various disciplines are intended to be different constituents of a complete response to human problems. If the extent of each discipline's responsibility is fully determined, then that responsibility can be fulfilled and the point of contact between disciplines be more clearly defined. Then a more concerted effort to relieve human suffering will be possible, one which will have better results than are being achieved at present. The error lies in our pride, taking our own discipline to be capable of solving all difficulties by itself. Not only is it a mistaken notion but it prevents a successful solution of the problems at hand. If this point is accepted then we must find exactly where economics connects with other sciences, disciplines, and human activities. Where does economics connect with education, and ethics, in dealing with human problems? If these points of contact can be clarified then it would be possible to find the true value of specialization.

Mr. Schumacher's point that the existence of Right Livelihood as one of the factors of the Eightfold Path necessitates a

Buddhist economics has further implications. Firstly, it indicates that Right Livelihood (or economics) must be considered of great importance in Buddhism for it to be included as one of the path factors. It shows that Buddhism accepts the significance of economics. Secondly, and conversely, it means that economics is taken to be merely one amongst a number of factors (traditionally eight) that comprise a right way of life, i.e. one capable of solving the problems facing humanity.

(2) Not free of ethics, but inattentive to them

A solution to the problems facing humanity requires the presence of many contributing factors, one of which is ethics, a subject of particular relevance to myself as a Buddhist monk. I would like to discuss ethics here in light of its relationship to economics, so that it may serve to illuminate the connection between the different components of a right way of life. We have already seen the great importance of this relationship on a general level, so let us now take a look at some particular cases that illustrate the nature of this relationship and its significance.

Ethics (or the lack of them) affect economics both directly and indirectly. If, for example, a particular area is unsafe, if there are robbers, and a lot of violence, and if lines of communication are unsafe—then it is obvious that businesses will not invest there, tourists will not want to go there, and so on. The economy of the area is thus adversely affected. This is a phenomena that is easily observed.

In a public transport system, if the staff, the ticket-collectors and the passengers are all honest then not only will the government receive its full revenue, but it may also be able to

save on inspections. If the passengers' honesty can be relied upon, then it may be possible to substitute ticket machines for collectors. When people are self-disciplined and help to keep their surroundings clean and litter-free the municipal authorities may not have to waste so much of their funds on trash-collection and other cleaning operations.

Conversely, if businesses are overly greedy and attempt to fatten their profits by using sub-standard ingredients in food-stuffs, e.g. putting cloth-dye as a coloring in children's sweets, substituting chemicals for orange juice, or putting boric acid in meatballs (all of which have occurred in Thailand in recent years), consumers' health is endangered. The people made ill by these practices have to pay medical costs. The government has to spend money on police investigations and the prosecution of the offenders. Furthermore, people whose health has suffered work less efficiently, causing a decline in productivity. In international trade, those who pass off shoddy goods as quality merchandise risk losing the trust of their customers and foreign markets—as well as the foreign currency obtained through those markets.

The freedom of the free market system may be lost through businesses using unscrupulous means of competition; the creation of a monopoly through influence is one common example, the use of thugs to assassinate a competitor a more unorthodox one. The violent elimination of rivals heralds the end of the free market system, although it is a method scarcely mentioned in the economics textbooks.

Western companies send medicines to third-world countries that they are forbidden from selling in their own countries. Those so-called 'medicines' endanger the health and lives of any

who consume them. In economic terms, it causes a decline in the quality and efficiency of labour while also necessitating increased expenditure on health care, which is a drain on the nation.

Businesses use advertising to stimulate desire for their product. Advertising costs are included in capital outlay and so are added to the price of the product itself. Thus people tend to buy unnecessary things at prices that are unnecessarily expensive. There is much waste and extravagance. Things are used for a short while and then replaced, although still in good condition. This is a waste of economic resources and its existence is related to the common penchant for flaunting possessions and social status. Businessmen are able to exploit such desires to make more money out of their customers because people who like to show off their possessions and status tend to buy unnecessarily expensive products without considering their quality. They take snob-appeal as their criteria, considering expense no object. Worse than that there are people in Thailand today who, unable to wait until they have saved enough to afford some new product, rush off and borrow the money, plunging themselves into debt. Spending in excess of earnings has serious ill-effects. Eventually the person's status that the object is meant to exalt, declines, along with the country's economy as its balance of trade with other countries goes into the red.

A person in the business world once said to me that in Thailand if one saw a Sikh riding on a motorbike one could safely assume that he was a wealthy man. If he was driving a car one could take it for granted that he was a millionaire. But if one was to go into the provinces one would find that 50% of the Thais who ride motorbikes have bought them on credit. This

economic phenomena is also a matter of social values. It is the same with the purchase of cars. Quite poor people buy cars on borrowed money or pay for them in installments. So there are cars everywhere, which gives rise to the problem of traffic congestion with all its attendant ill effects on the economy until eventually there is turmoil. Economics cannot be divorced from social matters. The love of flaunting and ostentation is prominent in Thailand. Some people, although reasonably well-off, will refuse to pay a few dollars for a ticket to a show. In order to show off their connections they will find a way to get a complimentary ticket. Then they will swagger into the show flashing their free ticket. On such occasions they are not willing to part with even a dollar or two. But the same people, in order to show off their prestige or social standing, may arrange a lavish party for a huge number of people and spend thousands of dollars. This character trait, or this sort of value system, has a great effect on the economy. Sometimes when Western economists come to Thailand and encounter this phenomena they say that it just knocks them flat. They can't see how to solve the country's economic problems. When they meet these strange new mental sets and ways of behavior they are baffled as to how to find a solution.

In economic matters we must consider the various factors that have come to be involved with them, an important one of which is confidence or belief. We need to have confidence in the banks, confidence in the stock market. At any time when there is a loss of confidence then the stock market may crash and banks go into liquidation. Even confidence in the sense of belief in the claims of advertisors has effects on the economy. But confidence is also conditioned by other factors. Its pres-

ence or absence is often the result of deliberate manipulation by business interests.

In the workplace, if the boss is responsible, capable and kind, and commands the confidence and affection of his or her employees, and the employees are harmonious, diligent, and committed to their work, then production will be high. There have been cases where the employer has been such a good person that when their business failed and came close to bankruptcy, the employees sympathetically made sacrifices and worked as hard as possible to make the company profitable again. In such cases, employees have sometimes been willing to take a cut in wages, rather than just making demands for compensation.

So abstract human values become economic variables. We can clearly see that industriousness, honesty, devotion to work and punctuality have great effects on both productivity and efficiency. Conversely, boredom, cheating, dishonesty, discrimination, discouragement, conflicts, even private depressions and anxieties have adverse effects on productivity, and this point is important.

On a broader level, nationalism is significant. If a sense of patriotism can be instilled into the people, they may be led to refuse to buy foreign goods, even if those goods are of high quality and there are inducements to buy them. People are able to put aside personal desires out of regard for the greatness of their nation and only use things made within their country. They wish to help production so that their country can prosper and become a major force in the world. It may reach the point, as in Japan, where the government has to try to persuade people to buy products from abroad. Nationalism is thus another value system that affects economics.

(3) Unable to be a science, but wanting to be one

The large number of examples I have given so far have been intended to demonstrate the intimate and significant effect that ethics and values have on economics. However ethics, i.e. questions of good and bad are only one aspect of Dhamma.* The relationship of Dhamma to economics is not confined to the sphere of ethics. Another way that Dhamma is connected with economics is with regards to the true nature of things, the natural condition of phenomena. In fact this aspect is even more important than ethics, because it concerns the very heart or essence of economics. The word 'Dhamma' is here used to mean the truth, or in other words the complex and dynamic process of cause-and-effects that constitutes our world. If economics does not fully know, understand and address itself to the whole causal process, economic theory will be unable to produce solutions to problems that arise, or produce the salutary effects that it desires. It will be an economics that is not in harmony with 'the way things are' *(Saccadhamma)*.

'The way things are' refers to the nature of nature, i.e. the true mode of existence of phenomena, and it encompasses all aspects of theory and practice. It is not the subject of any particular branch of knowledge, but is the very essence of science or the essence that science seeks to discover. The contemporary trend towards division and separation of the different aspects of a complex subject, one that has even reached treatments of the Dhamma, is a dangerous one and may lead us to stray from the truth. It is another important point that must be understood.

---

* The teachings of the Buddha or 'the way things are'

Economics has been said to be the most scientific of the social sciences. Indeed, economists are proud of how scientific their subject is: that they take only those things which can be measured and quantified into their considerations. It has even been asserted that economics is purely a science of numbers, a matter of mathematical equations. In its efforts to be a science, economics tries to eradicate all questions of abstract values as unquantifiable, and seeks to be value-free. But in opposition to this trend, some critics of economics, even a number of economists themselves, say that actually, of all the social sciences, economics is the most value-dependent. It may be asked how it is possible for economics to be a value-free science when its starting point is the perceived needs of human beings, which are a function of the value-systems of the human mind. Furthermore, the end-point or goal of economics is to answer those perceived needs to peoples' satisfaction and satisfaction too is an abstract value. So economics begins and ends with abstract values. Economic decisions concerning production, consumption, etc. are largely value-dependent, as for example in debates over the granting of mining concessions in national parks. Consequently, it is impossible for economics to be value-free, and it is this dependence on values that disqualifies economics from being a complete science.

Two further points may be made in this connection, the first being that economic principles and theories are full of unverified assumptions, and that a science cannot be so based. It is an important objection. Secondly, it is not such a good thing for economics to be a science anyway. Science has too many limitations to be able to solve all the problems of humanity. It shows only one side of the truth, that which concerns the

material world. If economics actually became a science then it would be pulled along the same pathway as science, and then would be restricted in its ability to remedy human suffering.

The best attitude for economics is to see and accept the truth of things. The attempt of economics to be scientific (i.e. exact and precise) is one of its good points and should be maintained. However, at the same time, for any real or effective answer to human suffering, particularly at the present time which is a 'turning point' for human society. Economics should surely open itself up to co-operation with other disciplines. It should cast a wider, more comprehensive eye on the question of values. As soon as values have been accepted as legitimate objects for consideration, then they become factors to be studied in accordance to their proper status, enabling the whole causal process to be seen. But if values are not studied then economics can never be scientific because it cannot develop any understanding of the whole causal process of which values form an integral part.

At present economics only accepts certain sorts or aspects of values as being relevant to it. It does not study the whole range of value systems. Errors are made, for instance, in economic forecasting, when the factor of values comes into play at a much more significant level than economics is willing to allow for. To give an example: one principle of economics is that people will only agree to part with something when they can replace it with something that will afford them equal satisfaction. Here an objection might be made that this is not invariably true. Sometimes we can experience a sense of satisfaction by parting with something without getting anything tangible in return, as when parents out of love for their children may give them something as a gift without expecting anything back. They

feel satisfied, more so perhaps than if they had received something in return, the cause being of course, the love they feel for their children. If human beings could expand their love of others, not confining it to their own families, but feeling love for all other people then they might be able to part with things without receiving anything in return, and experience more satisfaction than before. They would not only not be deprived of satisfaction, or just receive a compensatory amount, but they would actually experience much more satisfaction. This too is an example of how values can affect economic matters.

Another economic principle states that when prices go down, people buy more; when prices go up, people buy less. That is generally the way that things happen. If prices are lowered, peoples' purchasing power increases. They buy more, and the number of consumers increases. But that is not always the case. If one knows that the members of a society are given to ostentation and flaunting of possessions as status-symbols, then one can make use of that tendency to induce people to think of expensive goods as trendy. People are led to believe that whoever is able to buy such and such an expensive object will stand out from the crowd and be a member of high society. Then it occurs that the more that one raises the price, the more people buy that commodity, because of their desire to be fashionable or to be identified with a certain social group.

In fact, there are numerous examples which economics itself uses to demonstrate how the values of a society determine prices, one of which concerns two men shipwrecked on a desert island. One man has a sack of dried rice and the other a hundred gold necklaces. Ordinarily a single gold necklace would be enough, more than enough, to buy a whole sack of dried rice. But now the two men find themselves stranded on an island with

no means of escape and no guarantee of any ship coming along to rescue them. The value of the goods changes. Now the person with the rice might purchase all one hundred gold necklaces for a mere portion of the rice, or he might refuse to make the exchange at all. So the value of goods is a function of demand.

However, what I wish to point out here is that economics must distinguish between the various kinds of demand and deal with the question of the quality of demand. Economics replies that it is not our business, we are only interested in demand, its quality does not concern us. But in fact the quality of demand or want does affect economics. In the example given above there are other possibilities besides trade. The man with the gold necklaces might take advantage of a time when the owner of the rice is not present to steal some or he might just kill the owner in order to get the whole sack. On the other hand, the two men might become friends and help each other out, so that there is no need for any buying or selling or bartering at all; they might just share the rice until it's all gone. It could happen in any of these ways. So factors such as personal morality or emotions such as greed and fear can affect the economic outcome. A demand that does not balk at violence or theft will have different results from one that recognizes moral restraints.

In order to show that economics is a science, that it is objective and doesn't get mixed up with subjective feelings and values, economists will sometimes give various examples to back up their arguments. They say, for instance, that a bottle of alcohol and a pot of Chinese noodles may have the same economic value, or that going to a night club may contribute more

to the economy than going to listen to a Dhamma discourse. These are truths according to economics. They take no values whatsoever into account. Economics will not look at the benefits or harm that come from a particular commodity, activity, production, consumption, or trade. Neither the vices associated with the frequenting of night clubs nor the knowledge and wisdom arising from listening to a Dhamma talk, are its concern. Others may look at things from those standpoints but economics will have nothing of it.

Thoroughly reflecting on the leading cases above one sees that the scientific nature and objectivity of economics is rather narrow and superficial. Economists look at just one short phase of the natural causal process, as if just cutting out the part that they are interested in, without paying attention to the whole stream of causes and conditions in its entirety. This is a characteristic of economics in the industrial era which prevents it from being a true science and from being adequately objective. However certain contemporary trends seem to indicate that economics is starting to expand its vision to encompass more of the causal process, and is consequently moving in accordance with reality.

The first thing to consider is what economic costs may arise from harm to the consumer's well-being. Let us return to the example of the bottle of alcohol and the pot of Chinese noodles. We can see that, though their market prices may be the same, their economic costs are not equal. The bottle of alcohol may damage the person's health, forcing him to spend money on medical treatment. The distillery which produced the alcohol will probably have released foul-smelling fumes into the air, which can be dangerous to health, causing cold sores, for in-

stance. The pollution of the environment causes a natural degradation that has economic effects. It may force the government to devote resources to remedying environmental problems. The one who drinks the alcohol might crash his car as a result, incurring more economic costs. And of course there are the detrimental social effects: drinking can cause crime, and crime's costs are very high. Also, intoxication will mean that the one who drinks will have poor mindfulness, making him less efficient at work.

Every one of the above points is concerned with economics. They imply the necessity of looking at economic costs on a much wider scale than at present, not just in terms of market prices. There is now a trend towards including environmental costs in calculations of economic cost. Some economists even include them in the price of the finished product. But it is not really enough. In the case of the bottle of alcohol, apart from the environmental costs there are also the social, moral, and health costs (i.e. crime, efficiency of production, etc.) of which all have economic implications.

(4) Lack of clarity in its understanding of human nature

Having shown how economics is related to other matters, particularly values, and how it is affected by other things we may now turn to another important problem—that of an understanding of human nature. It is an extremely important matter. All disciplines must be founded on an understanding of human nature. If any discipline errs with its understanding, then it will be unable to reach the complete truth and be unable to really solve the problems of humanity. So on the matter of human

nature, what is the understanding of economics, and what is the understanding of Buddhism and Buddhist economics? I have already mentioned that economics looks at the phenomena of human demand or want, but looks at only one side of it, refusing to take into account the quality of demand. If that is true, and the quality of demand is a natural phenomena then it means that economics refuses to consider a truth that lies within the nature of things. That being so, then one must further question economics as to how it could be a discipline and how it could give a complete answer to human problems. The only possible defense is that economics is just a specialized discipline that must cooperate with the other relevant disciplines.

(a) Want

I would like to begin dealing with the subject of human nature by looking at demand or wants. Modern economics and Buddhism both agree that mankind has unlimited wants. There are a great number of sayings of the Buddha concerning this point, e.g. *natthi taṇhā–samā nadī* - there is no river like craving. Rivers can sometimes fill their banks but the wants of human beings never come to an end. In some places in the Buddhist texts it says that even if money were to fall from the skies like rain, man's sensual desires would not be fulfilled. Elsewhere the Buddha says that if one could magically transform a whole mountain into solid gold ore it would still not provide complete and lasting satisfaction to even one person. Thus, there are a large number of teachings in the Buddhist tradition that deal with the unlimited nature of human want. Here I would like to relate a story that appears in the *Jatāka* Tales.

In the far and ancient past there lived a king called *Mandhātu* . He was a very powerful ruler, an emperor who is known in legend for having lived a very long life. *Mandhātu* had all the classic requisites of an emperor; he was an exceptional human being. He had everything that anyone could wish for. He was a prince for 84,000 years, then the heir apparent for 84,000 years, and then emperor for 84,000 years. One day, after having been emperor for 84,000 years, King *Mandhātu* started to show signs of boredom. The great wealth that he possessed was no longer enough to satisfy him. The King's courtiers saw that something was wrong and asked what was ailing his Majesty. He replied, 'The wealth and pleasure I enjoy here is trifling: tell me, is there anywhere superior to this?' 'Heaven, your Majesty,' the courtiers replied. Now, one of the King's treasures was the *cakkaratana,* a magic wheel shaped object that could transport him anywhere at his command. So King *Mandhātu* used it to take him to the Heaven of the Four Great Kings. The Four Great Kings themselves came out to welcome him and on learning of his desire, invited him to take over the whole of their heavenly realm.

King *Mandhātu* ruled over the Heaven of the Four Great Kings for a very long time until one day he began to feel bored again. It was no longer enough, the pleasure that could be derived from the wealth and delights of that realm could satisfy him no more. He conferred with his attendants and was informed of the superior enjoyments of the *Tāvatiṃsā* Heaven realm. So King *Mandhātu* picked up his *cakkaratana* and ascended to the *Tāvatiṃsā* Heaven where he was greeted by its ruler, Lord Indra, who promptly made him a gift of half of his kingdom.

King *Mandhātu* ruled over the *Tāvatiṃsā* Heaven with Lord Indra for another very long time until Lord Indra came to the end of the merit that had sustained him in his high station, and was replaced by a new Lord Indra. The new Lord Indra ruled on until he too reached the end of his lifespan. In all thirty-six Lord Indras came and went while King *Mandhātu* carried on enjoying the pleasures of his position. Then, finally he began to feel dissatisfied, half of heaven was not enough, he wanted to rule over all of it. So King *Mandhātu* began to think of how to kill Lord Indra and depose him. But it is impossible for a human being to kill Lord Indra, because humans cannot kill deities, and so his wish went unfulfilled. King *Mandhātu's* inability to satisfy this craving made it start to rot the very root of his being, and caused the aging process to begin. Suddenly he fell out of *Tāvatiṃsā* Heaven down to earth, where he landed in an orchard with a resounding bump. When the workers in the orchard saw that a great king had arrived some set off to inform the Palace, and others improvised a make-shift throne for him to sit on. By now King *Mandhātu* was on the verge of death. The Royal Family came out to visit and asked if he had any last words. King *Mandhātu* proclaimed his greatness. He told them of the great power and wealth he had possessed on earth and in heaven, but then finally admitted that his desires remained unfulfilled.

There the story of King *Mandhātu* ends. It shows how Buddhism shares with economics the view that the wants of humanity are unlimited or endless. But Buddhism does not stop there. It goes on to speak of two features of human nature that are relevant to economics and need to be understood. First, Buddhism distinguishes two kinds of want or desire:

(a) the desire for pleasurable experience (both physical and mental) together with the desire for the things that feed the sense of self, i.e. the cravings known in Buddhist terminology as *taṇhā* .

(b) the desire for true well-being or quality of life, *(chanda)*.

The second point, also related to this principle of wanting, is that Buddhism holds that we are beings that have the ability to train and develop ourselves. Desire for well-being or for a quality of life indicates a desire for self-development or in other words the development of human potential. The one essential point of human development is thus the diverting, or exchanging of desire for things that provide pleasant experiences and feed the sense of self, into the desire for true well-being. Whereas the first kind of desire is unlimited, the second is not and therefore tends to be in frequent conflict with the first, as for example in the matter of eating. When we eat, both kinds of desire are present, although for most people the desire for well-being is not usually conscious; we tend only to be aware of the desire for pleasurable experience.

Why do human beings eat? Surely it is to nourish the body, to give it strength and good health. But the desire that arises in peoples' minds is for enjoyment, food that is 'good' in terms of taste. This desire may oppose the desire for well-being, and even destroy the quality of life. The desire for the experience of delicious flavours leads us to search for the tastiest food and it may be, for instance, that the most delicious food contains artificial additives which enhance the smell, colour, and taste of the food but are harmful to our body, and thus our well-being. Also, people who eat primarily for taste often eat immoderately.

They may eat so much that afterwards they suffer from indigestion and flatulence. In the long run they may become overweight, which is also dangerous to health. Food that provides well-being is usually quite cheap but food consumed to satisfy the desire for taste, or food that is currently fashionable, may be unnecessarily expensive. People endlessly pursuing their cravings may even spend as much as a hundred dollars a day on food.

So the two kinds of desire are in frequent conflict. The more that human beings seek to gratify their desire for pleasure the more they destroy their true well-being. The principle applies not only to the consumption of food, but to all human activities, even to the use of technology. We must learn how to distinguish between the two kinds of desire and then reflect on them wisely.

The principle of desire leads us to the subject of value, because desire (or demand) creates value. The two-fold nature of desire creates two kinds of value, which may be termed as true, and artificial value. The true value of something is decided by its ability to meet the desire for well-being, artificial value by its capacity to gratify the desire for pleasure. In any one object, the true value will tend to be outweighed by an artificial value created out of craving and conceit. Desire for the sensually appealing, or for trendy things to serve as status symbols together with popular values and prejudices all crowd into our reckoning of the value of things.

(b) Consumption

The question of consumption is similar to that of value. We must distinguish what kind of desire our consumption is

intended to satisfy. Is it in order to answer the need for things of true value, or in order to enjoy the pleasures afforded by false value. Consumption may be said to be the consummation of human economic activity, but the meaning ascribed to it by economic theory in the industrial era and that of Buddhist economics is not the same.

Consumption is the alleviation or gratification of desire, that much is agreed. From the perspective of economics, consumption is defined simply as the use of goods and services to satisfy wants. But now let us look at Buddhist economics. It defines right consumption as the use of goods and services to satisfy the desire for true well-being. In other words, it says that consumption must have a goal and a purpose.

Industrial era economics says demand —> consumption —> satisfaction, and that's the end of it, there's no need to know what happens afterwards. In this view consumption can be of anything whatsoever so long as it results in satisfaction. Economics does not consider whether or not human well-being is adversely affected by that consumption. Buddhism agrees with the basic concept of consumption but adds that human well-being must be augmented by the satisfaction of a demand. Consumption must have quality of life as its aim. This is the difference of perspective.

(c) Work and working

'Work' and 'working' are also terms that are understood in different ways by conventional and Buddhist economics, and once more the difference is related to the two kinds of desire. In the case that work is connected with the desire for true well-

being (which includes the desire for self-development and the development of human potentialities) then the results of the work immediately and directly correspond to the desire. Work is done with desire for the results of the work itself and so provides satisfaction. If however, the work is done with desire for the things that provide one with pleasure, then the results of the work itself are not what one desires. They are merely the conditions needed to acquire the things that one desires. Work then is seen as a matter of unavoidable necessity.

The difference between the two attitudes to work lies in that in the first case work is perceived as a potentially satisfying activity and in the second as a necessary chore. Modern Western economic theory is based on the view that work is something that we are compelled to do in order to obtain money for consumption. It is the time when we are not working, or "leisure time", when we may experience happiness and satisfaction. Work and satisfaction are considered to be separate and generally opposing principles. However, over the centuries, Western people have become deeply inculcated with a love of work and thirst for knowledge so that they tend to work and study with determination and dedication, despite their negative ideas about work. But when a society lacking that firm cultural base takes up this view of work as a condition for the acquisition of money, then there will be detrimental effects on work, the economy, on individual lives and on society as a whole.

To give an example of the two different kinds of working, let us suppose that Mr. Smith is a researcher. He is seeking to discover natural means of pest control for agricultural use. Mr. Smith enjoys his work because the things he desires from it, knowledge and its application, are the direct fruits of his re-

search. The advances he makes, and the increases in understanding he experiences, afford him a constant satisfaction. The growth of his knowledge and the clarity of his understanding continually add to the enjoyment Mr. Smith derives from his work.

Mr. Jones is a research worker in the same field as Mr. Smith. Mr. Jones works for money and promotions. Thus the results of the work itself, knowledge and its practical applications are not the results that he desires. They are merely the means by which he can ultimately get what he really wants, which is money and position. Mr. Jones doesn't enjoy his work, he does it because he feels he has to.

From this discussion of the nature of work, it may be seen that work in the Buddhist sense, performed in order to meet the desire for well-being, can give a constant satisfaction. People are able to enjoy their work. In Buddhist terminology it is referred to working with '*chanda*'. But work with the desire for some pleasure or other is called working with *taṇhā*. People working with *taṇhā* have the desire to consume, so that while still working (and thus not yet consuming) they experience no satisfaction, and so are unable to enjoy their work.

It might be objected that not all kinds of work afford the opportunity for enjoyment and satisfaction. It is not merely the desire for pleasure that is the obstacle. Many jobs, especially in industry, are dull and undemanding or seem pointless. In others the physical conditions may be difficult, even dangerous to health. In such cases the boredom, frustration, and depression of the workers has negative effects on productivity. Buddhist economics points to the need to create jobs and organize production in such a way as to maximize the opportunities for

workers to fulfill their desire for well-being. However, the basic point remains valid. The attitude we hold towards our work, whatever it is, is a major conditioning factor of the effect it has on us.

As regards the subjects dealt with above, i.e. the nature of desire, of values, and of work, Buddhism accepts the fact that it is natural for people to have cravings for things *(taṇhā)*. But at the same time Buddhism sees that human beings also have the desire for quality of life or well-being, and that this second kind of desire, is an inherent true need of humanity. There is a desire for self-improvement and for the good. Consequently, Buddhism is not denying craving, but rather is looking towards transforming it as much as possible into the desire for well-being, and to make that desire for well-being lead to self-improvement. This change of meaning has significance for many other matters, even for example the definitions of wealth, goods and services, competition, and cooperation. When the foundation of things changes, everything changes.

(d) Competition & Cooperation

The view of economics is that it is human nature to compete. Buddhism, on the other hand, says that it is within human nature both to compete and to cooperate, and furthermore makes a distinction between true and artificial cooperation.

Competition is natural. When we are striving to satisfy the desire for pleasure we will compete fiercely, because at such times we want to get as much as possible for ourselves and we feel no sense of sufficiency or fullness. If we can get that object of desire all for ourselves and nobody else gets any of it, then

so much the better. Inevitably competition is intense; it is natural to the mind driven by *taṇhā*. However the competitive instinct may be utilized to induce cooperation. One might get all the members of a particular group together in order to compete with another group. One might, for example, arouse or encourage the people of a country to be nationalistic and cooperate in refusing to buy goods from abroad. But that cooperation is based entirely on competition. Stimulation of the competitive instinct in such a way as to give rise to cooperation on one particular level is what Buddhism calls artificial cooperation.

True cooperation is that which takes place in the effort to meet the desire for quality of life. When human beings desire their true well-being they are able to cooperate to solve the problems of mankind. The potential for true cooperation lies within human nature. One form of human development entails diverting humanity's energies from competition towards a cooperative effort to solve the problems facing the world. Thus for objects of true value we are able to cooperate, but for artificial values we will compete with all our might in order to lay our hands on the position or personal benefit that we crave.

(e) Contentment and Consumerism

At this point I would like to introduce a few comments on the subject of contentment. Although it doesn't fit in exactly with the argument being put forward here, it is related to it, and as contentment is a virtue that has often been misunderstood, it seems to merit some discussion.

The question of contentment involves the quality of life and the two kinds of human want that have been discussed above.

It is quite apparent that people who are content have fewer wants than those who are discontent. However a correct definition of the term must make the qualification that contentment implies only the absence of artificial want, i.e. the desire for pleasure. The desire for true well-being remains.

Our misunderstanding of the meaning of contentment is due to the failure to distinguish between the two different kinds of desire. We lump the two kinds of desire together, and in proposing contentment, dismiss them both. A contented person comes to be seen as one who wants nothing at all. Here lies our mistake.

Thais believe themselves to possess the virtue of contentment, but research has shown them to be avid consumers. These two things are incompatible. Can you see the contradiction? Either Thais are not content or else they are not the big consumers they are said to be.

A criticism that has been made in the past, it might be called an accusation, is that the contentment of the Thai people makes them lazy and apathetic and so prevents the country from progressing. But one commentator holds that it is rather the Thais' penchant for consumption and dislike for production that hinders development. So one view is that it is contentment that retards development and another that it is the liking for consumption. Whichever is true, what is certain is that arousing people's desires for consumer goods does not invariably lead to an increase in production. The belief, once widely held, that economic development depends on encouraging spending and consumption, has not been borne out by the results. In Thailand it appears that problems have been aggravated—Thais now like

to consume a lot but don't like to produce. We think only of consuming or possessing things, but not of making them ourselves. We want to have all the things that they have in developed countries, and feel proud that we live like people in those countries do, but we're not proud to produce those things as they do. It is this attitude that really obstructs development. It demonstrates that merely arousing desires in people without a correct understanding of human nature cannot provide satisfactory results. The desire to consume, once aroused, rather than leading to an increase in production, leads instead to profligacy, debt, and crime: a development gone seriously awry.

Is it possible that Thais are both content and avid consumers after all? That we have been moving away from a traditional contentment and exchanging it for the values of consumerism? If that is the case then it means that in introducing the Western economic system into our society, we have applied it wrongly, and are now suffering the harmful results. Actually, if we Thais were really content in the correct way defined above, then it would enable us to support a steady and continual growth in production. The path from contentment to production would be similar to that taken by Western countries, where the Industrial Revolution was based on the Protestant work ethic.

The Protestant work ethic teaches virtues of contentment, economy and frugality, and encourages the investment of savings in order to increase production. It teaches people to love work and to work for work's sake. Westerners at the time of the Industrial Revolution lived with contentment but desired to produce. Instead of using their energies for consumption, they used them for production so as to promote industrial advance. We Thais also have a good foundation: we are content, we dislike

extravagance, we're not obsessed with consumption, we know how to be economical and use things sparingly. What we need to do is to create and stimulate a love of work and a desire for accomplishment. Such a desire will lead to production and will bear fruit in industrial development. So, in summary, contentment understood correctly means cutting off the first kind of desire, the artificial desire for sense-pleasure but actively encouraging and supporting the desire for quality of life.

In Buddhism, contentment is always paired with effort. The purpose of contentment is seen to be to save the time and energy lost in ministering to selfish desires, and using it to create and nurture true well-being.

There are many things that need to be said concerning production: it is a big subject. Consideration of the subject of production doesn't merely call for an understanding of human existence but demands a wide-ranging examination of the whole of nature. In economics, the work 'production' is deceptive. We tend to think that through production we create new things, when in fact we merely effect changes of state. We transform one substance or form of energy into another. These transformations entail the creation of a new state by the destruction of an old one. Thus production is almost always accompanied by destruction.

If economics was a true science it would not treat production in isolation. Production involves destruction and in some cases the destruction is acceptable, in others it is not. Consequently the point to consider regarding economic production is as to whether, in cases where the value of the thing produced is offset by the values of that which is destroyed, production is justified. In some cases we may have to refrain from production

in order to sustain the quality of life.

So in modern economics, consideration in terms of production or non-production alone is incorrect. Non-production can be a useful economic activity. We must examine the subject of production by dividing it into two kinds:

(a) production offset by destruction, e.g. production entailing destruction of natural resources and environmental degradation

(b) production for destruction, e.g. arms manufacture.

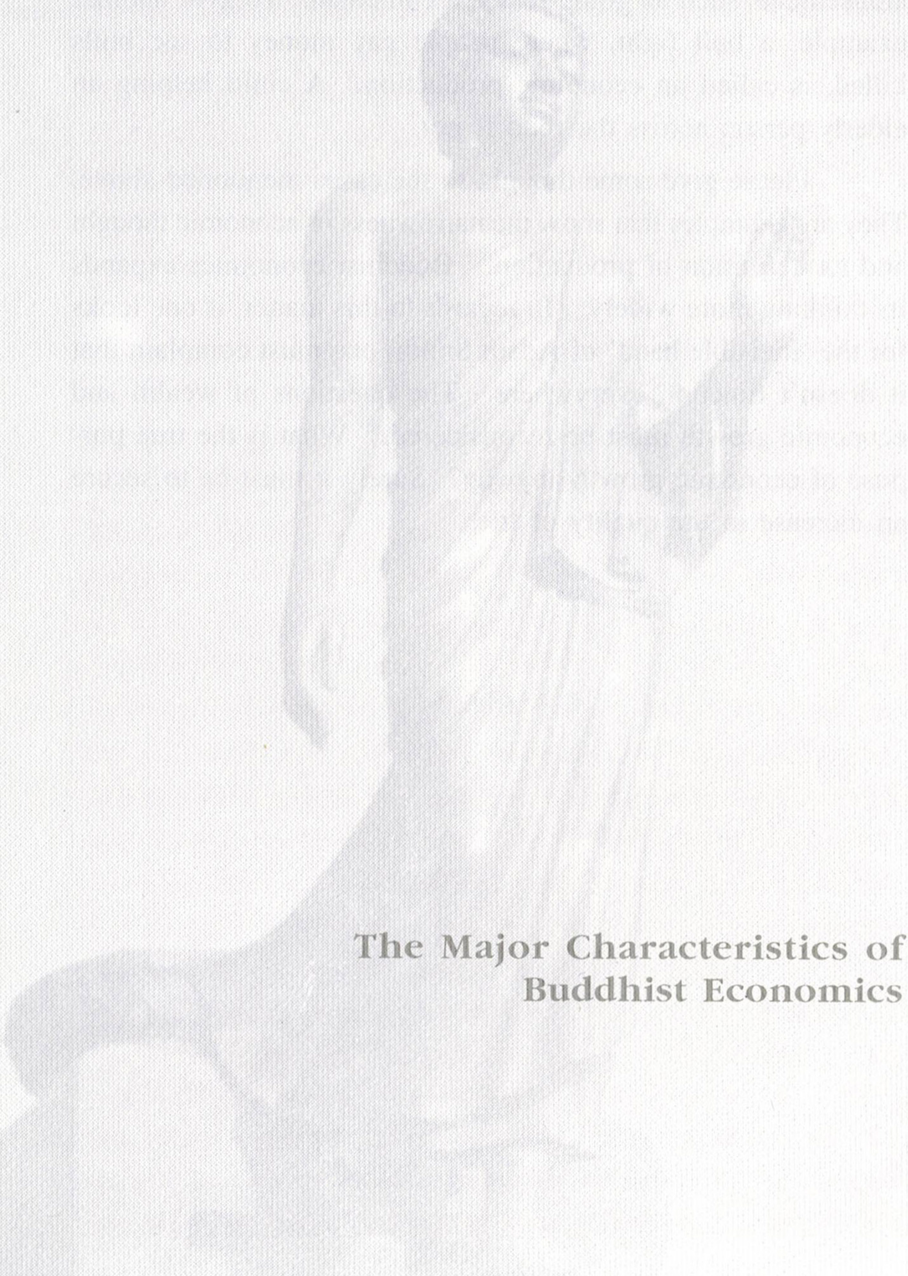
In (a) non-production is sometimes called for, and in (b) is always the better choice.

There is production with positive results and production with negative results; production that enriches the quality of life and that which destroys it.

In the economics of the industrial era, the term production has been given a very narrow meaning. It is taken to relate only to those things that can be bought and sold—it is an economics of the market place. Thus if I make a table and chair at my monastery and then use it myself, economically speaking, I have not produced anything. A professional comedian goes on the stage and tells jokes. He relaxes the audience and gives them a good time. This is taken to be economically productive because money changes hands. However, someone working in an office, who is of a very cheerful disposition, always saying and doing things to cheer and refresh those around them, so that their work-mates are free of tension (and feel no need to go and see a professional comedian), is not considered to have produced anything. We never consider the economic price of action and speech that continually creates tension in the work place,

so that those affected have to find some way to alleviate it with amusements such as going to see a comedian. To give another example: a bull fight, where people pay money to see bulls killed, is called an economic production. A child helping an elderly person across the road is not.

Please give some thought to the cases mentioned above. They are examples that show the narrowness of economic thought and its definition of production. Buddhist economics expands its thinking more widely. In regards to this matter, if one looks for the 'invisible hand' of Adam Smith, one must complain that it doesn't function everywhere. The questions of wealth and economic growth must be reconsidered. What is the true purpose of economic growth anyway? Surely it must be to secure an increase in the quality of life.

The Major Characteristics of Buddhist Economics

(1) Middle-way economics: realization of true well-being

An important characteristic of Buddhist economics is that it is a 'middle-way'. It might be called a middle-way economics. The Buddhist way of life is referred to as a path and each of the eight factors of the path is called *sammā*' , which means right or correct, e.g. *sammā ājīva :* Right Livelihood. Each factor is *sammā* because it gives rise to the optimum benefit in its respective sphere. The path is a middle-way between too much and too little. It is just right. So the middle-way means 'just the right amount'.

Schumacher says that the presence of Right Livelihood in the Eight-Fold Path of Buddhism necessitates a Buddhist economics. What may be added to that statement is the fact that it also makes inevitable the presence of Wrong Livelihood. Similarly, right economic activity implies wrong economic activity. Here, a correct or 'right' economy is a middle-way economy. Buddhism is full of teachings referring to the middle way, the right amount, knowing moderation and all these terms may be considered as synonyms for the idea of balance or equilibrium. But what exactly do all these terms refer to? We may define 'the right amount' as the point at which human satisfaction and true well-being coincide, i.e. when we experience satisfaction through answering the desire for quality of life. This point leads back to the subject of consumption which was stated above to be the consummation of economics. Here we may go through the meanings of consumption once more. According to conventional economics, the term consumption refers to the use of goods and services to answer want and needs, so as to provide the highest satisfaction. However in the Buddhist system, con-

sumption refers to the use of goods and services to answer wants and needs in ways that engender satisfaction at having increased the quality of life. In the Buddhist view, when enhancement of true well-being is experienced through consumption, then that consumption is said to be successful. If consumption issues merely in feelings of satisfaction, and those feelings are indulged without any understanding of the nature of that consumption or its repurcussions, then according to Buddhist economics, it is incorrect. Satisfaction of desires may have harmful effects and may cause a decline is the quality of life.

Consumption can increase the quality of life and so form a basis for further developments of human potentialities which in turn ennoble life. Thus economics is related to the whole of human existence. That being so, if it is to have any authenticity, economics must play a part in the development of human potentialities and help mankind to be able to lead a noble life, to enjoy an increasingly mature kind of happiness. If it does not do so, then of what use is it to us?

That the consummation of economics lies in consumption is brought out in Buddhist economics by the principle of *bhojane mattaññutā* . This is a teaching which appears throughout the Buddhist scriptures, even in the *Ovāda Pāṭimokkha,* the verses held to contain the heart of Buddhism where it is expressed as *mattaññutā ca bhattasmiṃ* ,'knowing moderation in consumption'. Knowing moderation means knowing the optimum amount, how much is 'just right'. The principle of *mattaññutā* , of knowing the right amount, is an important one in Buddhism. It occurs in a wide range of contexts, for example as one of the seven virtues of the Good Man (or Woman) and is invariably present in any reference to consumption.

Mattaññutā is the defining characteristic of Buddhist economics. Knowing the right amount in consumption refers to an awareness of that optimum point where the enhancement of true well-being coincides with the experience of satisfaction. In the teachings that lay down the way in which monks and nuns should make use of the requisited offered to them, it is stressed that they should consider the reason and purpose of their consumption, as in the traditional formula: "*Paṭisankhā yoniso piṇḍapātaṃ ...;* wisely reflecting, I take almsfood." Whatever is consumed must firstly be reflected upon wisely. This principle is not restricted to monastics; it applies to all Buddhists. We should reflect intelligently on food—that the true purpose of eating is not for fun, for indulgence or the fascination of taste. We reflect that it is inappropriate to eat things just because they are expensive and fashionable. We shouldn't eat extravagantly and wastefully. We should eat so as to sustain our lives, for the health of the body, in order to eradicate painful feelings of hunger that have arisen and to prevent new ones (from overeating) arising. We eat so as to be able to carry on our lives in ease. We eat so that the energy we derive from the food can support a noble and happy life. Whenever we consume anything we should understand the meaning of what we are doing in this sort of way, and consume in such a way as to experience results that conform to that purpose. 'Just the right amount' or the 'middle way' lies right here.

When a person reflects on consumption and understands that its purpose is to maintain health and support a good and happy life, then true well-being or quality of life will be what he or she desires from it. On consumption of a particular product

or service, then that person will feel satisfied at having enriched the quality of their life. This is the meaning of *mattaññutā* or the 'right amount' that constitutes the middle way.

It follows from the above that economic activity is a means and not an end in itself. The economic results that are desired are not the real goal but a way to it, i.e. they are a supporting base for the process of human development that leads to a better life. In the case of food it means not just eating in order to enjoy the taste and get full, but eating one's fill so as to have the physical and mental energy to be able to give attention to and reflect on those matters that will increase one's wisdom. In the story related earlier, the Buddha had food given to the poor peasant, not just in order to allay his hunger, but so that he could listen to a Dhamma discourse afterwards. Consumption is a means to an end.

Given these principles, certain subsidiary practices are implied. For instance, people who have enough food for their needs, are not encouraged to eat as much as they like, or just to follow their desires. What's more, praise is sometimes given to monks who only eat once a day. Economics, on the other hand, would praise those who eat the most; those who eat three or four times a day. If someone were to eat ten times a day, so much the better. But in Buddhism, given that eating once a day is enough to meet the need for true well-being, then those monks who do so are praised. It's not that getting down to eating one meal a day is the goal of course. If one didn't do anything afterwards to make use of that frugality then it would be pointless, just a way of mistreating oneself. Thus one must consider consumption as a condition for self-development.

Eating one meal a day is not a practice restricted to monks. On Observance days, Buddhist laypeople may take Eight Precepts for a day and a night, one of which is to refrain from eating after mid-day. Renunciation of the evening meal becomes an economic activity which is of benefit in the development of the quality of life. Consumption is then an economic activity leading to the development of the quality of life that can be either positive or negative in nature, it may mean to eat or not to eat. In other words, not eating can also be an economic activity increasing the quality of life, and in doing so provide satisfaction.

Ordinarily our satisfaction arises from consumption, but there are also many cases in which we can experience a sense of satisfaction at non-consumption. However the satisfaction at non-consumption might arise from some mental impurity, e.g. one could eat only once a day out of conceit, to show how tough or ascetic one is, and then feel pleasure and satisfaction in the pride one feels in one's accomplishment. Satisfaction arising from conceit is a mere step away from that arising from the gratification of craving. The correct form of satisfaction in this case would be to eat little or to abstain from food as a way of training oneself, in order to go against the grain of desire, and then to feel pleased and satisfied at the resultant increase in one's true well-being. A great many people, in their efforts to find satisfaction through consumption, damage their health and do harm to themselves and others. Drinking alcohol for instance, satisfies a desire, but is a cause of ill-health, quarrels and accidents. People who eat for taste often over-eat and make themselves unhealthy. Others give no thought at all to food values and waste a lot of money on junk foods, so that some

people even become deficient in certain vitamins and minerals despite eating large meals every day. Incredibly, cases of malnutrition have even been reported. Apart from doing themselves no good, their over-eating deprives others of food. So pleasure and satisfaction are not a measure of value. If our satisfaction lies in things that do not enrich the quality of life, then it can sometimes destroy our true welfare, We may become deluded and intoxicated; we may lose our health, lose the quality of life.

There is a classic economic principle that the essential value of goods lies in their ability to bring satisfaction to the consumer. Here, we may point to the examples given above where heavy consumption and strong satisfaction have both positive and negative results. The Buddhist perspective is that the benefit of goods and services lies in their ability to provide the consumer with a sense of satisfaction at having enhanced the quality of his or her life. There has to be that extra clause. All definitions, whether of goods, services, wealth or whatever, must be modified in this way.

(2) Not harming oneself or others

A further meaning of the term 'just the right amount' is of not harming oneself or others. This is another important principle and one that is used in Buddhism as the basic criterion of right action, not only in relation to consumption, but for all human activity. Here it may be noted that in Buddhism 'not harming others' does not apply to human beings alone, but to all that lives, or in a more contemporary idiom, to all eco-systems.

From a Buddhist perspective, economic principles are related to the three interconnected aspects of human existence: human beings, nature, and society (with the meaning of the word nature used in the sense of eco-systems). Buddhist economics must be in concord with the whole causal process and to do that it must have a proper relationship with all three of those aspects, which in turn must harmonize and support each other. Economic activity must take place in such a way that it doesn't harm oneself, i.e. does not cause a decline in the quality of life, but on the contrary enhances it. Not harming others means not causing distress and agitation to society and not causing degeneration in the quality of eco-systems.

At present there is a growing awareness in developed countries of environmental issues. People are anxious about economic activities that entail the use of toxic chemicals and the burning of fossil fuels, and the like. Such activities are harmful to the health of individuals, to the welfare of society, and to the environment. They may be included in the phrase harming oneself and harming others, and are a major problem for mankind.

Technology

I would like to digress a little at this point and say something about technology. The question may be asked as to what our understanding of technology is. In Buddhism, or particularly in Buddhist economics, technology is defined as the means to extend the range of human faculties. We possess eyes, ears, a nose, a tongue, a body, and a mind—these are our sense faculties, and they are limited in use. If we want to drive in a nail and we use our fist it will be very painful. If we have to walk wherever we want to go it will be very time-consuming. So what can we do? We invent a hammer. A hammer extends the range of our sense faculties, increases the amount of work we can do with our hands. We have extended distances our feet can take us by building vehicles, and then airplanes. Our eyes are unable to see very small objects, so we have invented microscopes to see micro-organisms. They cannot see the stars that lie at great distances from the earth, and so we have built telescopes. These days we can even build a computer to extend the capability of the brain. So technology extends the range of sense faculties.

In the modern period our use of material means to effect the extension of the range of sense faculties has led to industrial advances, but the current form of technology is not the only one.

Historically, there have been cultures whose people have been seriously concerned with matters of the mind. They also found ways to extend the range of human faculties, but they used non-physical means. It is said that certain monks and yogis developed psychic powers such as the ability to fly through the air and to read others' minds. So we may distinguish two kinds of technology: the physical and the psychical. People make use of technology in their relationship with society and nature, and

so it becomes a new kind of environmental factor, one that is man-made. Sometimes this man-made factor conflicts with the well-being of society and nature, causing various problems. Technological development may cause an imbalance in the quality of human life, nature, and society; it may hinder the harmonious, supportive relationship between these three factors, causing them to decline. And technology may be used in a way that harms self and others. These problems may be remedied by developing technologies that are conducive to harmony and mutual support between these three elements of human existence, and by using technology to promote the true welfare of self and others.

Summary

In summary, one important point that must be stressed is that the economic results that we seek are not ends in themselves. They are means, and the end to which they must lead is the development of the quality of life and of humanity itself. Consequently, it is the view of Buddhism that economic activity and its results must provide the basis of support for a good and noble life one of individual and social development.

Buddhism considers economics to be of great significance—this is demonstrated by the Buddha having the peasant eat something before teaching him. Economists might differ as to whether the Buddha's investment of a 45 kilometer walk was worth the enlightenment of a single person, but the point is that not only is Right Livelihood one of the factors of the Eightfold Path, but that hungry people cannot appreciate Dhamma. Although consumption and economic wealth are important, they are not goals in themselves, but are merely the foundations for human development and the enhancement of the quality of life. They allow us to realize the profound: after eating, the peasant listened to Dhamma and became enlightened. We must ensure that the creation of wealth leads to a life in which people can be creative, develop their potentials, and endeavor to be good and noble. It is in short the quality of life that we are talking about.

In Buddhism there is a teaching called the Three *Attha:* that is, the initial, medium, and ultimate goals of human life. The initial, or basic goal refers to 'visible benefits,' of which a reasonable economic security is central; but the benefits of the first *Attha* have to be coordinated so as to assist with the attainment of the two further goals—the medium goal of mental vir-

tues and quality of life, and the ultimate goal of complete inner freedom. In the effort to help achieve these three goals, economics must look upon itself as a contributing factor, one of many interrelated branches of knowledge that must support each other in the remedying of human problems. Consequently, an important task for economics is to find its points of contact with other disciplines and discover in which ways to best cooperate with them, how best to distribute the work load. Education for example could be used to teach people to recognize true and false values, what is and is not quality of life and so cooperate with economics in human development.

The major part of our lives is taken up with economic activities. If economics is to have any real part to play in the resolution of the problems facing humanity, then all economic activities, whether production, working, spending or consuming must help to create true well-being and develop the potential for a good and noble life. It is something that we are capable of doing. The essence of Buddhist economics lies here, in ensuring that economic activity simultaneously enhances the quality of our lives.

APPENDIX*

Buddhism teaches that the search for wealth is a legitimate occupation for the lay Buddhist, provided that it is undertaken within the parameters of the Five Precepts :

1) refraining from taking life,

2) refraining from taking in any way that which is not freely given,

3) refraining from sexual misconduct,

4) refraining from false speech,

5) refraining from intoxicants.

However, certain kinds of livelihood are considered unsuitable, namely :

1) trade in weapons (including work in the arms industry),

2) trade in human beings,

3) trade in flesh (including raising animals for slaughter),

4) trade in intoxicants,

5) trade in poison.

(A. III, 207)

The most basic goal of an economic system is taken to be the provision of the Four Necessities of Life, i.e. :

1) clothing,

2) food,

3) shelter,

4) medicines

for all the members of society.

By this standard a high growth national product (GNP), rapid economic growth or an increasing number of wealthy people in a country would not necessarily be considered an index of its economic

---

*Most of the quotations in this appendix are slightly condensed and are based on versions appearing in Tan Jow Khun Dhammapitaka (P.A. Payutto)'s Dictionary of Buddhism and from the chapter on Right Livelihood in Buddhadhamma (J.B.D.)

well-being. With no alleviation of, or indeed, an increase in the numbers of people lacking any or all of the Four Necessities, an economic system would be considered unsuccessful.

The Buddha did not criticize the accumulation of wealth *per se* and did not recommend a completely equal distribution of wealth in society. His concern was primarily with

(a) how wealth is acquired,

(b) how it is used,

(c) the owner's relationship towards it.

The teaching, clearly enunciated in, for instance, the *Kāmabhogi Sutta* (A. V, 176) is that wealth should be acquired honestly, without oppression. It should be utilized for the happiness and benefit of oneself and dependents and friends. It should be used to support worthwhile causes, including one's religion. Most importantly, it should not be given an absolute value in life. One should understand its value and limitations, its benefits and drawbacks and use it with mindfulness and wisdom, so as to maintain spiritual independence from it.

The ideal lay Buddhist is one who combines intelligence and diligence in his or her work with inner peace and wisdom.

> *Bhikkhus! There are these three kinds of person in the world. What three?*
>
> *The blind, the one-eyed and the two-eyed.*
>
> *What is the blind person like? Some people have neither the kind of eye that will enable them to acquire wealth from fresh sources, or to increase wealth already acquired, nor do they have the kind of eye that would enable them to distinguish the wholesome from the unwholesome, the beneficial from the harmful, the "white" from the "black." Such people are called blind.*
>
> *What is the one-eyed person like? Some people have the kind of eye that enables them to acquire wealth from fresh sources, and to increase wealth already acquired, but they do not have the kind of eye that would enable them to distinguish the wholesome from the unwholesome, the beneficial from the harmful, the "white" from the "black." Such people are called one-eyed.*

What is the two-eyed person like? Some people have both the kind of eye that enables them to acquire wealth from fresh sources, and to increase wealth already acquired, and also the kind of eye that enables them to distinguish the wholesome from the unwholesome, the beneficial from the harmful, the "white" from the "black." Such people are called two-eyed.

The blind one, eyes damaged, suffers on both counts. He is without wealth and lacks goodness and nobility. The one-eyed person is interested only in the acquisition of wealth, he is indifferent as to whether the means of that acquisition are just or unjust; he is willing to steal, cheat or defraud. He enjoys sensual pleasures and is shrewd in the accumulation of wealth. But eventually he falls into hell and suffers remorse.

As for the two-eyed person, he is the excellent one. He donates a portion of the wealth he has obtained honestly and through his own hard work to worthy causes. He thinks nobly, his mind is firm and strong. He goes to a noble, sorrowless realm.

Elsewhere the Buddha spoke of four virtues leading to temporal welfare, or material success.

1) **Energy and Industry** - being hard-working, honest and skilled. Monitoring one's work and developing ways and means of improving upon it.

2) **Care and Protection** - knowing how to look after and safeguard the wealth and success that one has gained through one's own honesty and hard work, protecting it from danger and harm.

3) **Association with Good People** - learning from and emulating those of one's acquaintance that have faith in goodness, are virtuous, generous and wise.

4) **An Appropriate Lifestyle** - knowing how to balance one's income and expenditure so as not to fall into debt, living neither too frugally nor too extravagantly.

In the same *Sutta* the Buddha gave four causes for decline in wealth :

1) womanizing,

2) indulgence in drink and drugs,
3) gambling,
4) bad company.

(A. IV, 281)

Four reasons given for the ability of a family to maintain its wealth for a long time are :

1) seeking for what is lost,
2) repairing what is worn out,
3) moderation in spending,
4) putting in authority a virtuous man or woman.

(A. II, 249)

The Buddha also mentioned four legitimate kinds of happiness to be enjoyed by the householder.

1) **The Happiness of Ownership** - the pleasure and pride of possessing wealth that one has attained honestly through one's own effort and hard work.

2) **The Happiness of Using One's Wealth** - the pleasure and pride in using the money that one has honestly acquired to support oneself and one's dependents and to support worthwhile causes.

3) **The Happiness of Debtlessness** - the pleasure and pride in financial independence.

4) **The Happiness of Blameless Conduct** - the pleasure and pride in one's own honesty and integrity, in the knowledge that one could not be fairly criticized for anything that one has said, done or planned.

(Of these four kinds of happiness, the fourth is said to be by far the most valuable.)

(A. II, 69)

Five benefits that a householder should derive from his or her wealth were listed as follows:

1) one supports oneself, one's parents, family and any other dependents or employees in a comfortable manner.

2) one is liberal to friends and colleagues.

3) one secures oneself against misfortune.

4) one makes the fivefold offering :

a) to relatives, with financial assistance,

b) to guests, with a generous welcome,

c) to the departed, by making merit and dedicating it to them,

d) to the king (government) by paying taxes and duties to them,

e) to the devatas (or those beings worshipped according to one's faith) by offerings.

5) One supports those monks and spiritual leaders who lead pure and diligent lives.

(A. III, 45)

A Buddhist society is one guided by mutual obligations, rather than confliction rights;

An employer should take care of his servants and employees by :

1) allotting them work appropriate to their strength, gender and abilities,

2) giving wages appropriate to the work done and the cost of living,

3) providing benefits, e.g. medical care in times of illness,

4) giving bonuses on occasions of special profits or gains,

5) giving them a reasonable amount of rest periods and holidays.

An employee supports his employer by :

1) starting work before him,

2) finishing work after him,

3) honesty : only taking things given by the employer,

4) working conscientiously,

5) speaking in praise of one's employer and company to others.

(D. III, 189-192)

The Buddha considered attention to the plight of the poor of great importance in maintaining a healthy society and economy. He pointed out the dangers to society if the government does not give assistance to the poor. In the *Cakkavatti Sutta* we see a chain of events arising in the rule of a legendary monarch;

The ruler does not give property or financial assistance to the needy → poverty becomes rampant → stealing becomes rampant → the use of weapons becomes rampant → violence and killing become rampant → lying becomes rampant → divisive speech → adultery → coarse speech and gossip → covetousness and hatred → wrong views → incest, excessive greed and deviant practices → lack of respect for mother and father, for spiritual teachers and for the leaders of society all become rampant and the life-span and beauty of beings decline.

(D. III, 68.14)

Elsewhere the Buddha spoke of four policies leading to national integration. A ruler or government is :

1) shrewd in promotion of agriculture,

2) shrewd in the promotion and encouragement of government officials,

3) carrying out vocational promotion (e.g. loans for the poor to start up in business),

4) is kind and convincing in its speech (i.e. communication of its policies).

(S. I, 76)

In summary, material welfare is in no way denigrated by Buddhist teachings. It is however stressed that wealth is not an end in itself, but that its value lies in the ability it gives to create happiness and benefit for one's loved ones and for society in general, and most importantly as providing the ease and opportunity to devote oneself to the higher goals of life—freedom from all suffering, perfection of wisdom and compassion.

รายนามอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาอังกฤษ
คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

คุณหญิงเต็มสิริ บุณยสิงห์

นายวิลาศ สิงหวิสัย

นายสุชีพ ปุญญานุภาพ

นายสุวิทย์ ยอดมณี

นายสราวุธ คงศิริ

นายวุฒิ สุมิตร

นายตีระ สีบุญเรือง

นางสาวสุพัฒน์ โสตถิทัต

นางดวงทิพย์ สุรินทาธิป

นางวีรนุช ไม้ไทย

นางชูจิตต์ ฮอว์กี้

ม.ร.ว. นริศรา จักรพงษ์

นางประไพศรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา

นายภราดา เณรบำรุง

นายริชาร์ด วิลเลียม โจนส์

ผู้แทนกรมสารนิเทศ กระทรวงการต่างประเทศ

นางสาววรวรรณ เดชะไกศยะ

นางอัจฉพรรณ บุญเจริญ

นางอัจฉรา แสงภัทรเนตร

The National Identity Board,
Office of the Prime Minister,
Bangkok, Thailand. 1994

ISBN 974-7771-53-5
Printed by Chuan Printing Press Ltd., Part.
469 Phra Sumeru Rd., Bangkok 10200
Tel. 2803542, 2810541, 2813180-1, 2822114

ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์ โทร. 2803542, 2810541 2813180, 2822114 แฟกซ์ 2813181
469 ถนนพระสุเมรุ แขวงบวรนิเวศน์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ 10200
นายจิโรจน์ ศรสงคราม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. 2537

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ BUDDHIST ECONOMICS